

University of Groningen

Visies op goed burgerschap

Jedan, C.; Looijer, G. de

Published in:
Default journal

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Jedan, C., & Looijer, G. D. (2009). Visies op goed burgerschap: deugden in de programma's van Nederlandse politieke partijen en in de publieke perceptie. Default journal, 1-53.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

ISW
Instituut voor integratie
en sociale weerbaarheid

rijksuniversiteit
groningen

Visies op goed burgerschap

Deugden in de programma's van Nederlandse politieke
partijen en in de publieke perceptie

Dr. Christoph Jedan
Drs. Gwynned de Looijer

Visies op goed burgerschap

Deugden in de programma's van Nederlandse
politieke partijen en in de publieke perceptie

ISW

Instituut voor integratie en sociale weerbaarheid
Grote kruisstraat 2/ 1
9712 TS Groningen

Telefoon (050) 3636917

Email isw@rug.nl

Website www.instituutisw.nl

Publicatiecode ISW_Deugden_26.01.09

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
H1. Inleiding	2
H2. Deugden in de programma's van politieke partijen	7
2.1. Deugden met relatief hoge scores	8
2.1.1. Verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen	8
2.1.2. Respect	10
2.1.3. Actief zijn/meedoen	16
2.1.4. Vrijheid/autonomie	18
2.1.5. Behulpzaamheid/zorgzaamheid	19
2.1.6. Participatie/betrokkenheid	23
2.1.7. Duurzaam leven/milieubewustzijn	24
2.2. Deugden met relatief lage scores	25
2.2.1. Vreugde	25
2.2.2. Bescheidenheid	26
2.2.3. Vergeving	27
2.2.4. Wijsheid	28
2.2.5. Geloof	30
2.2.6. Betrouwbaarheid	31
2.2.7. Doelgerichtheid	33
2.2.8. Liefde	34
2.2.9. Moed	35
2.2.10. Rechtvaardigheid	36
2.2.11. Openheid	39
2.2.12. Hoop	41
2.2.13. Matigheid	42
H3. Deugden in de publieke perceptie	43
H4. Conclusies en aanbevelingen	48
H5. Literatuur	50
5.1. Verkiezing- en beginselprogramma's	50
5.2. Overige literatuur	51
H6. Bijlage 1	52

H1.Inleiding

Het lijkt geen twijfel: deugden zijn ‘in’. Niet alleen vindt een deugdendiscours belangstelling bij de bredere bevolking, ook in de politiek zijn er initiatieven om weer gebruik te maken van een deugdenterminologie, een terminologie die nog niet zo lang geleden waarschijnlijk als oubollig zou zijn weggehoond. Het besef lijkt breed te worden gedeeld dat rechten en een ‘private’ moraal onvoldoende inhoud geven aan goed burgerschap.

Als vanuit het kabinet wordt gewerkt aan een ‘Handvest Verantwoord Burgerschap’ is duidelijk dat een dergelijke tekst door een aantal centrale waarden te identificeren tegelijk ook de op de realisatie van deze waarden gerichte deugden als ingrediënten van goed burgerschap moet aanbevelen. Voor deze achtergrond is het bijzonder interessant om te onderzoeken welke deugden door de Nederlandse politieke partijen cruciaal worden gevonden en in hoeverre deze deugden aansluiten bij de deugdbeleving van de Nederlandse bevolking.¹

Onderwerp van onderhavig onderzoek zijn programma’s van Nederlandse politieke partijen. Deze keuze is misschien niet vanzelfsprekend. Programma’s lijken stiefkinderen van de politieke communicatie. Er zijn ook vanuit de politiek veelvuldig pijlen gericht tegen de traditionele vorm van een omvangrijk politiek programma en werd de suggestie gewekt dat de kiezer genoeg heeft aan een A4’tje van voorgenomen beleidspunten of zelf per email zulke punten kan aandragen. Afgaande op zulke geluiden zouden programma’s irrelevant zijn voor de kiezer, en zou het meer voor de hand liggen onderzoek te doen naar de speeches van vooraanstaande politici waarvan tenminste enkele soundbytes een breder publiek bereiken dan enig partijprogramma. Toch valt er veel te zeggen voor een onderzoek naar politieke programma’s. Qua reikwijdte en mogelijkheid tot een samenhangend betoog houden politieke programma’s het midden tussen de publicaties van wetenschappelijke bureaus van de partijen enerzijds en mondelinge statements van landelijk bekende politici anderzijds. Waar tenminste soundbytes van landelijk bekende politici veel mensen via de media zullen bereiken, bestaat in mondelinge betogen weinig gelegenheid voor het opbouwen van een diepgaande argumentatie. De door de wetenschappelijke bureaus van de partijen gepubliceerde artikelen bieden de mogelijkheid tot de argumentatieve verdieping van de partijeigen standpunten, maar het is hoogst uitzonderlijk dat zulke publicaties de landelijke pers halen en door bredere kringen buiten de partijen zullen worden gelezen. In wezen zijn dus de vaak verguisde politieke programma’s de ideale plaats om een normatief beeld van de toekomst van politiek en maatschappij en van goed burgerschap te ontwikkelen en aan de burger voor te leggen.

Vanuit de politieke filosofie zijn twee (in gelijke mate onwenselijke) extreme standpunten denkbaar ten opzichte van een deugdeninvulling van goed burgerschap:

¹ In dit onderzoek wordt het begrip ‘deugd’ breed opgevat als ‘positieve karaktereigenschap van mensen’ (en, daarvan afgeleid, van groepen van mensen). Wij willen daarmee aansluiten bij het in de psychologie gebruikelijke begrip van deugden, dat ook in andere deelonderzoeken van het project ‘De rol van religieuze deugden bij integratieproblemen’ wordt gehanteerd (vgl. Oudenhoven 2008). Daarmee laten wij een veeltal problemen, dat in de filosofie met het begrip ‘deugd’ wordt geassocieerd (vgl. Jedan 2005), buiten het bestek van dit onderzoek.

aan de ene kant is het mogelijk een notie van burgerschap vooral op rechten te baseren. Het ligt voor de hand dat de moraal die bij goed burgerschap behoort dan vrij 'smal' is.² Veeleisende morele noties horen dan in het gebied van een privé moraal, waarmee de overheid en de politiek zich niet te bemoeien hebben. Aan de andere kant zou men, vanwege het evidente maatschappelijke belang van deugdelijk handelen door de burger ook geneigd zijn, deugdelijk handelen tot onderwerp van politieke retoriek te maken, eisen aan de burger te stellen. Het gevaar van een voor moraalridder spelende, het privéleven van de burgers controlerende overheid ligt dan op de loer.

Tussen deze twee extremen lijkt zich binnen de politieke filosofie een brede consensus af te tekenen, die wij met blik op de geschiedenis van de politieke filosofie als 'republikeins' zouden kunnen typeren. Het is wenselijk en mogelijk om deugden voor goed burgerschap te formuleren die verder gaan dan een smalle op rechten gebaseerde moraal, zonder te vervallen tot het extreem van een moraliserende overheid. Het is legitiem dat de overheid deugden aanbeveelt en stimuleert omwille van de stabiliteit en leefbaarheid van de samenleving, mits daarbij de even onvermijdelijke als legitieme pluraliteit van wereldbeschouwingen en levensstijlen wordt gerespecteerd. De cruciale vraag is uiteraard: welke deugden worden aanbevolen? In zijn boek *Civic Virtues* betoogt de Amerikaanse politicoloog Richard Dagger dat in wezen alle deugden een wezenlijke bijdrage leveren bij een invulling van het ideaal van goed burgerschap, de klassieke deugden wijsheid, moed, matigheid en gerechtigheid evenzeer als christelijke deugden geloof, hoop, liefde en de burgermansdeugden van zuinigheid en het uitstellen van wensenbevrediging (Dagger 1997: 195 e.v.). Met deze zienswijze sluit Dagger aan bij de klassieke republikeinse traditie in de politieke filosofie. De Romeinse staatsman en filosoof Cicero, bijvoorbeeld, schetst in zijn werk *De officiis* een ideaal van goed burgerschap dat wordt ingevuld door een omvattende catalogus van deugden.³ Dagger lijkt de overtuiging te delen dat in principe alle deugden een politieke interpretatie toelaten die hun maatschappelijke relevantie duidelijk maakt, zonder te vallen in het extreem van een onwenselijk moraliseren door de overheid. Echter, ook al zou het theoretisch mogelijk zijn een analyse van goed burgerschap te geven op basis van een omvattende catalogus van deugden, in de praktijk, zo beklemtoont Dagger, lijkt het voor de hand te liggen zich te beperken tot een kleinere catalogus van de meest direct politiek relevante deugden. Dagger zelf noemt de deugden respect voor individuele rechten, waarde hechten aan autonomie, tolerantie, fair play, de burgerlijke tradities en geschiedenis koesteren en actieve participatie aan het leven van de gemeenschap (Dagger 1997: 196). Andere filosofen komen, op basis van andere afwegingen en politiek-filosofische theorieën, tot soms duidelijk verschillende deugdenlijsten. John Rawls beklemtoont b.v. het belang van de deugden tolerantie en verdraagzaamheid, redelijkheid en rechtvaardigheid (Rawls 1996: 194). Stephen Macedo (1990: 271 e.v.) noemt: 'brede sympathieën, zelf-kritisch reflecteren, bereidheid te experimenteren, nieuwe dingen te proberen en te aanvaarden, zelfkontrolle en actieve autonomie zelf-ontwikkeling, een waardering van overerfde sociale ideale, en een genegenheid, zelfs een altruïstische zorg voor medeburgers'. Derek Heater (2004: 198) daarentegen noemt in eerste instantie de drie basisdeugden 'loyaliteit, verantwoordelijkheid en

² Voor een kritiek op een dergelijke smalle moraal, vgl. b.v. Raz 1986: 213-6.

³ Waarschijnlijk de beste vertaling in een moderne taal: Cicero 1991.

respect voor politieke en sociale procedurele waarden'. Omdat deze basisdeugden echter andere deugden omvatten ('containers': Heater 2004: 202) eindigt hij in feite met een deugdenlijst die dichter bij het van Dagger geschetste scenario van een omvattende deugdenlijst staat dan de andere hier genoemde auteurs.

Het is duidelijk dat dergelijke deugdenlijsten en de interpretatie van deugden die daarbij wordt gehanteerd, afhankelijk zijn van bredere wereldbeschouwelijke vooronderstellingen. Twee feiten maken het bijzonder wenselijk dat de Nederlandse politieke partijen zich met hun programma's in het debat mengen en elkaar aanvullen en beconcurreren met verschillende visies op goed burgerschap en op de deugden die deel uitmaken van het ideaal van goed burgerschap: (1) binnen de Nederlandse partijen vindt het standpunt brede instemming dat een heromschrijven van de verantwoordelijkheden van burger en overheid nodig is; (2) in het maatschappelijke integratiedebat wordt gewezen op het belang van een normatief beeld van goed burgerschap dat vooral nieuwkomers in vorm van een Handvest Verantwoord Burgerschap als ijkpunt zal worden aangeboden. Zoals gezegd, bij nader inzien zijn politieke programma's dé plaats om een ideaal van goed burgerschap te formuleren.

Dit onderzoek analyseert de programma's van de partijen *die nu zitting hebben in de Tweede Kamer*. In samenspraak met de projectgroep, waarin ook vertegenwoordigers van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (BKZ) en het Instituut voor Sociale Weerbaarheid zitting hadden, is besloten als 'meetpunten' voor dit onderzoek de verkiezingsprogramma's van de verkiezingen van 1977, 1994 en 2006 te nemen. Daarnaast hebben we gekeken naar één beginselprogramma (zover beschikbaar) voor elke partij/groepering die nu zitting heeft in de Tweede Kamer. We vonden dit wenselijk omdat het zou kunnen zijn dat vanwege het meer fundamentele en structurele karakter van een grondslagenprogramma expliciet meer aandacht wordt besteedt aan deugden. Er is steeds gekozen voor het vroegste programma van de desbetreffende partij na de Tweede Wereldoorlog.⁴ Voor de Partij voor de Vrijheid (Wilders) en de Partij voor de Dieren is geen als zodanig herkenbaar grondslagenprogramma beschikbaar.

De programma's zijn onderzocht op het voorkomen van een twintigtal (clusters van) deugdentermen. Vijftien van deze deugdentermen zijn uitvoerig onderzocht in het empirische ISW-onderzoek (Oudenhoven 2008). In overleg met prof. dr. J.P.M.L. van Oudenhoven en drs. Anne Fetsje Sluis van het ISW zijn voor elk van deze deugdentermen een aantal verwante begrippen gekozen die de inhoud van de deugdenterm verder expliciteren. We onderzoeken de programma's dus bijvoorbeeld niet alleen op het voorkomen van de deugdterm 'betrouwbaarheid' (inclusief leden van de woordfamilie, zoals 'betrouwbaar'), maar ook op de verwante termen en uitdrukkingen 'eerlijkheid', 'oprechtheid', 'menen wat je zegt' en 'beloftes nakomen'. Verder zijn vijf begrippenclusters toegevoegd, die in de partijprogramma's bijzonder vaak worden gebruikt en die een evident politieke lading hebben. Dit zijn de begrippenclusters 'verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen', 'actief zijn/meedoen', 'vrijheid/autonomie', 'participatie/betrokkenheid' en tenslotte 'duurzaam leven/milieubewustzijn'. In totaal zijn tachtig deugdtermen onderzocht. Een lijst van de deugdtermen vindt u in Bijlage 1.

Voor het onderhavige onderzoek zijn twee verschillende methoden van aanpak gecombineerd. Allereerst is op *kwantitatieve* wijze vastgesteld hoe vaak de diverse

⁴ Met uitzondering van de SP, hier analyseren we het beginselprogramma van 1987.

termen ‘letterlijk’ voorkwamen in de diverse programma’s van politieke partijen. Zoals gezegd zijn (voor zover bestaand) de verkiezingsprogramma’s van 1977, 1994 en 2006 objecten van analyse geweest. Daarnaast is gekeken naar het eerst neergelegde naoorlogse grondslagenprogramma van elke nu in de Tweede Kamer zittende partij. Deze gegevens zijn cijfermatig weergegeven in tabellen.

Het meten van het letterlijke voorkomen van bepaalde woorden zegt echter nog niets over hun *functie en strekking* in een politiek programma. Een woord als ‘verantwoordelijk’ of ‘verantwoordelijkheid’ kan ver uiteenlopende functies vervullen. Dit woord zou onderdeel kunnen uitmaken van een ‘vaste uitdrukking’, waarin het woord ‘verantwoordelijkheid’ b.v. het feitelijke verantwoordelijk-zijn van een bepaalde partij, groep, instelling of van de samenleving als geheel beschrijft (b.v. ‘de vereniging van eigenaren is verantwoordelijk voor de onderhoud van de gemeenschappelijke groenvoorzieningen’). Duidelijk is dat het woord ‘verantwoordelijkheid’ in zulke contexten niet de rol van een deugdbegrip vervult. Dat zou geheel anders zijn als in een bepaalde context het woord ‘verantwoordelijkheid’ gebruikt wordt om een bepaalde positief geëvalueerde eigenschap te benoemen, namelijk de bereidheid van individuele mensen, groepen van mensen of de samenleving als geheel om op een gepaste manier hun ‘verantwoordelijkheid te nemen’. En in het geval dat een woord als een deugdbegrip wordt gebruikt is er nog sprake van een belangrijk verschil voor de doelstelling van dit onderzoek: een deugdbegrip kan enerzijds worden gebruikt om in het algemeen (structuren van) de samenleving normatief te typeren; het kan anderzijds worden gebruikt (en dat is het gebruik dat voor het onderhavige onderzoek bijzonder belangrijk is) om het karakter en de levenswijze van individuele mensen te beschrijven. Alleen in dit laatste geval is er sprake van een normatieve schets van een juiste manier leven of van een goed burgerschap. Deze verschillende functies en strekkingen van woorden kunnen, zoals gezegd, niet door middel van een kwantitatieve analyse worden onderscheiden. Hiervoor is een ‘close reading’ van de programma’s noodzakelijk, waardoor het voorkomen van de onderzochte woorden binnen hun contexten wordt geanalyseerd.

Hoe we in een close reading een deugdenbegrip beoordelen is wellicht het beste weer te geven aan de hand van een paar voorbeelden. Soms is het volstrekt duidelijk dat hier categorieën van burgerschap worden bedoeld, bijv. ‘Fatsoen, respect, tolerantie zijn belangrijke aspecten van burgerschap’ (CDA 2006: 25, 32). Of: een gezonde democratie heeft naast formele regels ook een democratische omgang tussen burgers nodig, waarbij we elkaar belangen en opvattingen respecteren, conflicten oplossen door dialoog en onderhandelen, en verantwoordelijkheid nemen voor elkaar (SP 2006: 9). Als de koppeling met burgerschap niet heel expliciet wordt genoemd, maar er toch duidelijk een verwijzing is op grond waarvan we mogen aannemen dat de burger hier handvatten krijgt m.b.t. goed burgerschap, dan is het deugdengebruik ook volledig meegewogen. Bijv.: ‘We hebben respect voor elkaar en zijn duidelijk in wat wel en wat niet kan’ (CDA 2006: 24), of; ‘Wij streven naar een samenleving waarin mensen met verschillende overtuigingen elkaar verstaan en respecteren en niet alleen ‘staan op hun rechten’ maar ook ernst maken met de plichten jegens elkaar en de samenleving.’ (CU 2006: 6) Maar vaak is het gebruik van de deugdenterm ‘respect’ en zijn clustergerenoten niet zo eenduidig, bijvoorbeeld als het gaat over ‘respect voor de rechten van de mens’. Door vele partijen wordt dit punt genoemd, en het lijkt welhaast een vaste formule geworden te zijn. In de gevallen waarin ‘respect voor

mensenrechten' als vaste wending is gebruikt, in zeer algemene en weinig inhoudelijk in te vullen termen, dan hebben wij dit niet als deugd gerekend. Wanneer in het licht van de internationale samenwerking echter wel een inhoudelijke invulling wordt gegeven aan 'respect' als deugd, dan is zij weer wel meegerekend, bijv.: 'Internationale samenwerking dient gebaseerd te zijn op wederzijds respect en begrip voor elkaar situatie, belangen en beweegredenen' (D66 1994: 94). Omdat hier echter eerder instituties dan individuele personen onderwerp zijn, wordt in een dergelijk geval de deugd niet als individueel gericht meegewogen.

Een ander voorbeeld: we zien dat bij een meting van het letterlijk voorkomen van het deugdencluster 'geloof' we weliswaar geen hoge scores vinden, maar toch komen de onder deze categorie geschaarde deugdentermen bij elke partij voor. Hier kunnen we goed zien dat een dergelijke aanpak nog geen bindende uitspraken kan doen over de functie en strekking van een voorkomende deugd. Zoals de bijbehorende tabel in deel III aangeeft, wordt met uitzondering van de ChristenUnie door geen enkel partijprogramma 'geloof' als deugd gebruikt. Telkens komen we tegen dat 'geloof' gebruikt wordt als een retorische manier om iets duidelijk te maken, bijv.: 'het CDA, de VVD 'gelooft in'.....Soms zien we weliswaar 'geloof' gebruikt in een meer passende context, maar daar zien we vaak dat 'geloof' een vaste uitdrukking wordt, bijv.: 'De fundamentele waarden van onze samenleving zijn vrijheid voor en gelijkwaardigheid van ieder mens, ongeacht opvattingen, geloof, seksuele geaardheid, gerichtheid of herkomst' (D66 2006: 15,64). Deze nadruk op of uitleg van art. 1 van de Grondwet vinden we bij verschillende programma's terug. 'Geloof' wordt hiermee niet ingevuld als positieve karaktereigenschap van mensen en een dergelijke zinsnede wordt dan niet meegeteld als deugd. De fundamentele waarden die achter in artikel 1 Grondwet tot uitdrukking komen zijn immers vrijheid en gelijkwaardigheid.

In hoofdstuk 2 worden de uitkomsten van het onderzoek op de programma's tabellarisch weergegeven. In de tabellen wordt onderscheiden tussen (1) het letterlijk voorkomen van (leden van) woordfamilies ('rechtvaardig', 'rechtvaardigheid'), (2) het voorkomen als een deugdbegrip. (3) Er wordt tevens [tussen haakjes] vermeldt hoe vaak een deugdbegrip slaat op het karakter of het gedrag van individuen. In de daaropvolgende tekst treft de lezer per deugdencluster aan hoe een partij met de deugdenterm omgaat en welke deugden binnen het cluster vertegenwoordigd zijn. Als er binnen het cluster een grote mate is aan 'letterlijk voorkomen' van een deugd, maar een lage mate van deugdengebruik, dan is in de tekst aangegeven hoe de termen in de tekst van de programma's zijn gebruikt. We hebben ernaar gestreefd om zoveel mogelijk ook de tekst van de programma's weergegeven om de lezer een goede indruk te geven van de woorden en formuleringen van de diverse partijen.

H2. Deugden in de programma's van politieke partijen

Al bij voorbaat is te bedenken dat het niet gemakkelijk is om in politieke programma's iets over deugden te zeggen. Politieke programma's hebben de functie om in een maatschappij die gekenmerkt wordt door een levensbeschouwelijke pluraliteit wervend voor een politieke visie op te treden. Juist als men beseft dat de wereldbeschouwelijke pluraliteit een legitieme en blijvende eigenschap van onze maatschappij is, wordt het spreken over deugden moeilijk. Het aanspreken op deugden kan nl. gauw worden opgevat als 'voorschrijven' van een specifieke visie op het goede die in de perceptie van velen haaks staat op de wereldbeschouwelijke pluraliteit.⁵ Ook werven politieke programma's door te beklemtonen wat de politieke partijen *voor de burger* kunnen betekenen. Het ligt dan minder voor de hand te spreken over wat *burgers voor de samenleving* kunnen betekenen.

Aan de andere kant hebben politieke programma's ook een verhelderende, argumentatieve functie, die nauw verweven is met hun wervende functie. Politieke programma's etaleren (idealiter op een overtuigende, coherente en argumenterende manier) een politieke visie. Over het algemeen lijken de politieke partijen overtuigd dat in een zich veranderende wereld belangrijke verantwoordelijkheden opnieuw bij de burger moeten worden neergelegd. Als de sturing van het gedrag van de burgers niet alleen aan economische prikkels zal worden overgelaten, ligt het voor de hand, om door middel van deugden, eigenschappen die pro-sociaal gedrag ondersteunen, het ethische vermogen van burgers tot zelfsturing (en waar nodig, zelfbeperking) aan te spreken. De politieke partijen staan dus voor een dilemma. Aan de ene kant is het lastig deugden te thematiseren, aan de andere kant zal men wel over de bij de burger gewenste deugden moeten spreken.

Hoe de politieke partijen in hun programma's omgaan met dit dilemma, is het onderwerp geweest van onze analyse waarvan we in dit hoofdstuk verslag doen. Analyses zijn verricht over de verkiezingsprogramma's t.b.v. de verkiezingen in 2006, 1994 en 1977. Daarnaast is gekeken naar het voorkomen van deugden in de beginselprogramma's van de diverse partijen. Daarbij is steeds uitgegaan van het eerste naoorlogse beginselprogramma van de desbetreffende partij.⁶ Het onderzoek

⁵ Binnen de politieke theorie worden dergelijke benaderingen vaak 'perfectionistisch' genoemd en tegenover 'neutrale' benaderingen gesteld (vgl. bijv. Wall & Klosko 2003). 'Perfectionistische' visies proberen een normatieve morele schets van het bestaan als mens en burger aan te bieden. 'Neutrale' visies daarentegen beklemtonen dat perfectionistische visies tekortschieten omdat zij voorbijgaan aan het feit van de wereldbeschouwelijke pluraliteit. Dit feit erkennen betekent de morele verplichting erkennen om de centrale maatschappijcoördinerende rol niet aan een specifieke visie op het goede te geven (vanwege het voortrekken en achterstellen van specifieke visies op het goede), maar aan de notie van het 'gerechte' (faire, eerlijke), die een meer formele kijk op de rechten en plichten van de burgers geeft en zoveel mogelijk neutraal blijft ten opzichte van specifieke visies op het goede.

⁶ Bij de SP is gekozen voor het beginselprogramma uit 1987. Voor de PvdD en de PVV geldt dat zij (nog) geen officieel beginselprogramma hebben. Het is lastig andere documenten

richt zich uitsluitend op de partijen die momenteel zitting hebben in de Tweede Kamer.

Onderzocht zijn de scores van de politieke programma's op twintig clusters van deugdbegrippen. Voor elke deugd is een tabel gemaakt, die als volgt is opgebouwd: in de eerste kolom treft u het aantal keren dat het deugdenbegrip in het desbetreffende programma letterlijk is genoemd. In de tweede kolom is gekeken naar de aantal keren dat de desbetreffende deugd na close reading beoordeeld is als deugd, waarbij tussen haakjes is aangegeven hoe vaak de deugd wordt gebruikt om gedrag van individuen (burgers) te duiden. Daar waar de desbetreffende partij nog niet bestond, of een grondslagenprogramma niet bestaat, is een liggend streepje geplaatst. In de begeleidende tekst zijn kenmerkende gegevens omtrent de strekking van de begrippen samengevat.

De deugden zijn in twee categorieën verdeeld: in een eerste categorie vallen deugden met 'relatief hoge scores'. Dat zijn deugden die in vier of meer programma's als burgerlijke deugd wordt gepresenteerd (als begrippen die op individuele burgers slaan en niet enkel betrekking hebben op partijen, structuren of beleidsdoelstellingen). Alle andere deugden vallen in een tweede categorie als 'deugden met relatief lage scores'.

2.1. Deugden met relatief hoge scores

2.1.1. Verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	34	92	17	96	28 [19]	88[59]	12 [9]	82 [69]
CU	38	-	-	22	27 [23]	-	-	17 [10]
D66	25	51	12	5	12 [3]	20 [6]	10 [9]	5 [5]
GL	5	16	-	12	3 [1]	7 [2]	-	9 [3]
PvdA	24	25	4	14	20 [14]	14 [4]	2 [0]	12 [5]
PvdD	10	-	-	-	6 [4]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	22	26	11	0	16 [12]	18[16]	9 [6]	0 [0]
SP	20	6	4	0	12 [8]	3 [1]	0 [0]	0 [0]
VVD	4	9	16	10	2 [1]	8 [7]	14 [8]	8 [6]

Met verantwoordelijkheid nemen/ verantwoordelijk zijn treffen we in de verschillende programma's een belangrijke deugd aan. Vrijwel geen enkele andere deugd scoort zo hoog en is zo vaak gericht tot individuele burgers als deze deugd. Uitschieter, zelfs in deze zoveel voorkomende deugdenterm is het partijprogramma van het CDA uit 1994, waar de deugd maar liefst 59 keer als individuele deugd voorkomt. Een paar voorbeelden: 'prioriteit heeft...[...] een herstelde verantwoordelijkheid, oftewel een

voor een beginselprogramma te substitueren. Hier is ervoor gekozen een dergelijke analyse achterwege te laten.

samenleving waarin mensen hernieuwd omzien naar elkaar' (1994: 9) of: 'het accent in wet- en regelgeving dient te liggen op het scheppen van de kaders en het stellen van de normen, die burgers en hun verbanden activeren en die hen aanspreken op hun verantwoordelijkheid' (2006: 16). Dat dit volgens het CDA niet alleen een zaak is van de overheid moge duidelijk zijn uit de gehele strekking van het CDA programma van 1994, dat als kern 'herstel van verantwoordelijkheid' heeft. Scholen, werkgevers, werknemers, zorginstellingen, studenten, agrariërs, kortom allerlei bevolkingsgroepen en instelling worden in dit programma rechtstreeks aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid. In het CDA programma van 2006 komt dit nogmaals kort weergegeven terug: 'Het CDA heeft een christelijke mens- en maatschappijvisie. Dat betekent dat mensen tot persoonlijke groei komen door verantwoordelijkheid voor elkaar te nemen' (2006: 19). Ook bij de ChristenUnie zien we een relatief hoge score op 'verantwoordelijkheid'. De partij constateert 'een nieuwe verdeling in verantwoordelijkheden tussen overheid en burger' (2006: 5). De ChristenUnie geeft hierbij haar visie op de samenleving: 'Voor de ChristenUnie is een goede samenleving een samenleving die gekenmerkt wordt door onderlinge verbondenheid: rechtvaardig, verantwoordelijk en toekomstbestendig, met oog voor wat van blijvende waarde is' (2006: 6). Voor de SGP bestaat er duidelijk een evenwicht tussen de verantwoordelijkheid van de overheid en die van individuele burgers: 'De mogelijkheden van de staat om op dit punt (gezin en huwelijk) iets af te dwingen worden begrensd door de eigen verantwoordelijkheid die personen en gezinnen zélf hebben' (2006: 4). En alhoewel 'verantwoordelijkheid' binnen de SGP-programma's vaak als 'zwaar' voor ouders en opvoeders wordt aangemerkt, is zij duidelijk in haar standpunt: 'Oog voor de ander is allereerst een zaak van het hart, een zaak van iedereen. Niemand mag zich aan zijn of haar verantwoordelijkheid onttrekken' (2006: 15) en: 'de andere kant van de medaille is dat de mens niet ongebreideld zijn gang mag gaan. Hij heeft een duidelijke verantwoordelijkheid tegenover God en tegenover zijn omgeving. Die verantwoordelijkheid moet hij in eerste instantie zélf invullen' (2006: 32).

Deze 'eigen verantwoordelijkheid' speelt ook een grote rol in de programma's van de liberale partijen. Ook D66 spreekt verschillende groepen aan op hun eigen verantwoordelijkheid: 'Geen grote overheidsgestuurde onderwijsherzieningen, maar ruimte voor de eigen keuze en verantwoordelijkheid van scholen, instituten, leerlingen en ouders' (2006: 19). Naast de nadruk op de verantwoordelijkheid van particuliere instellingen en private personen, geeft D66 ook de verantwoordelijkheid van de overheid aan: 'de overheid heeft de verantwoordelijkheid zich voorspelbaar en betrouwbaar op te stellen richting de burger' (2006: 49), hetgeen overigens gedragen wordt door de regels van het Nederlands recht. Maar meer nog dan de overkoepelende en structurerende verantwoordelijkheid van de overheid, blijft in de visie van D66 de burger zelf verantwoordelijk: 'Zelfregulering is de regel. Zo wordt de uitvoering van regels beter gewaarborgd en ligt de verantwoordelijkheid daar waar hij hoort: bij de mensen zelf' (2006: 59). De VVD schetst hierbij een idealistisch beeld van de burger: 'De burger voelt zich verantwoordelijk voor zijn bestaan en wil die verantwoordelijkheid waarmaken door zelf een inkomen te verdienen' (1994: 4). De VVD streeft daarom naar 'vergroting van de keuzevrijheid, omdat zij weet dat mondige en zelfstandige mensen een grotere verantwoordelijkheid toekomt' (1994: 5). Het 1994-programma van de VVD staat in het licht van het 'bevorderen van de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid' (o.a. 1994: 20, 24, 35).

De PvdA levert op zo'n concept van 'eigen verantwoordelijkheid' forse kritiek: 'We worden aangesproken op "eigen verantwoordelijkheid". Een mooi streven, maar in de praktijk van het CDA en de VVD betekent het vooral dat je alles maar een beetje zelf uit moet zoeken' (2006: 1) en: 'Door te hameren op de "eigen verantwoordelijkheid" is er een soort ieder-voor-zich maatschappij ontstaan, waarin mensen van elkaar vervreemden' (2006: 35). Wat verstaat de partij dan onder 'verantwoordelijkheid' en in hoeverre gebruikt zij de term als een deugd van individuele burgers? Het is opvallend dat de PvdA verantwoordelijkheden niet altijd bij de overheid legt, maar ook vrijwel nooit bij individuele burgers: in het PvdA-programma van 2006 komen de verantwoordelijkheden vooral te liggen bij de instituties en besturen, de scholen en de ondernemingen (vgl. o.a. 2006: 4, 16, 20, 34, 38). GroenLinks constateert een trend van een toenemende individualisering en haar spanningsveld met solidariteit en verantwoordelijkheid nemen: 'Meer zelfstandigheid voor individuen staat geenszins haaks op publieke verantwoordelijkheid. Integendeel, individualisering opgevat als persoonlijke verantwoordelijkheid is zelfs een voorwaarde voor eigentijdse solidariteit' (1994: 5).

Bij de SP vinden we een gedeelde verantwoordelijkheid tussen overheid, instellingen en ondernemingen en individuele burgers. De individuele verantwoordelijkheid van burgers is volgens de SP een kern van de 'gezondheid' van de samenleving: 'Een gezonde democratie staat of valt met actief burgerschap, waarbij mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen denken en doen' (2006: 8).

2.1.2. Respect

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	24	16	6	9	7 [5]	1 [0]	2 [0]	4 [1]
CU	22	-	-	4	9 [4]	-	-	2 [0]
D66	13	8	3	4	2 [0]	4 [3]	2 [0]	4 [2]
GL	6	2	-	2	2 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	15	7	0	3	9 [2]	1 [1]	0 [0]	3 [1]
PvdD	14	-	-	-	7 [2]	-	-	-
PVV	1	-	-	-	1 [0]	-	-	-
SGP	10	2	5	0	7 [6]	2 [2]	2 [0]	0 [0]
SP	14	2	0	0	3 [2]	2 [2]	0 [0]	0 [0]
VVD	3	3	4	0	2 [0]	0 [0]	1 [1]	0 [0]

De onderzochte deugdtermen zijn 'respect', 'eerbied hebben/tonen', 'beschaafdheid', 'fatsoen' en 'begrip'. Het begrippencluster 'respect' (en dan vooral vanwege de hoge scores van het begrip 'respect') is een centrale deugdencategorie in de programma's van 2006. We zien, in vergelijking met de voorgaande programma's (1994, 1977) een duidelijke opkomst van het begrippencluster (en dan vooral van de roep naar 'respect'). Het is de enige deugd waarbij we in de verkiezingsprogramma's uit 2006 geen enkele nul-meting (als deugdbegrip) hebben. De connotatie dat we anderen met respect dienen te behandelen is een belangrijk onderdeel van intermenselijke relaties, maar de meningen zijn vaak wel verdeeld over wat respectvol is, wanneer iemand

respect verdient en op basis waarvan. Respect komt van het Latijnse *respicere*: terugblikken, in acht nemen (vgl. Becker 2007: 293). Hierin ligt de achting of erkenning van (de eigenheid van) de ander besloten. In deze opvatting van 'respect' staat de relatie tussen mensen centraal. Daarnaast wordt recent meer en meer aandacht besteed aan de vraag of ook dieren en de natuur respect verdienen. Binnen de politiek en de moderne rechtsstaat wordt respect veelal op een tweede manier opgevat, namelijk als het ware 'geïstitutionaliseerd' in de vorm van een grondwet en internationale verdragen over mensenrechten e.d. In de politieke partijprogramma's vinden we beide opvattingen van respect terug; een opvatting die gericht is op de onderlinge verhoudingen van mensen (en bij wijze van uitbreiding ook dieren en de natuur) en een opvatting waarbij respect geïstitutionaliseerd is in nationale en internationale regelgeving. Respect wordt dus niet alleen uitgelegd in de vorm van rechten, maar ook wordt de persoonlijke autonomie van personen, culturele tradities van minderheden, sociale steun en zorg en de verhouding van de mens tot natuur en milieu tot onderwerp van discussie gemaakt. Maar waar wordt het begrip 'respect' gebruikt als deugd en wanneer is zij gericht op individueel handelen van burgers?

Bij het CDA treffen we duidelijk verwoord dat 'respect' een centrale plaats binnen het concept van burgerschap moet hebben: 'Fatsoen, respect, tolerantie zijn belangrijke aspecten van burgerschap' (2006: 25, 32) en: 'respect voor de minderheid is een essentieel kenmerk van onze democratie' (1980: 4). In de beschrijving van 'respectvol handelen' is het CDA minder duidelijk, maar legt zij in elk geval een basis voor interpretatie m.b.t. de ideeën die de partij heeft van een respectvolle samenleving/burger: 'We hebben respect voor elkaar en zijn duidelijk in wat wel en wat niet kan' (2006: 24) en: 'Het fundament ligt in waarden die we delen; respect voor elkaar, solidariteit, de overtuiging dat ieder mens gelijk is, het geloof in de democratie en vrijheid van meningsuiting, het besef van onverenigbaarheid van geloof en dwang' (2006: 25). Ingegeven door de actualiteit van de hedendaagse discussies over islamitisch fundamentalisme, is het CDA weloverwogen in haar keus de kwestie van 'geloof en dwang' in haar partijprogramma van 2006 verder uit te bouwen: 'Het CDA hecht er aan om vanuit christelijke waarden en normen te werken aan een samenleving waarin respect voor elkaar van groot belang is' (2006: 33) en: 'We willen een respectvolle, maar kritische dialoog tussen religies en levensbeschouwingen bevorderen' (2006: 93). Wat precies de inhoudelijke invulling van deze christelijke waarden is, wordt niet geheel duidelijk uit het programma; het CDA is echter wel duidelijk in haar opvatting dat het gezin bij uitstek de plaats is waar mensen deze waarden verder leren vormgeven: 'Kinderen en volwassenen leren er wat liefde, geborgenheid en zelfvertrouwen is en leren anderen respecteren' (2006: 10).

De tweede peiler van respect die het CDA noemt in haar verkiezingsprogramma is de internationale overeenstemming over respect voor rechten van de mens. Dit internationale aspect neemt in 2006 echter een veel minder voorname plek in dan in het programma van 1994. In 2006 wordt ook in dit internationale aspect van respect veel nadruk gelegd op de eerbiediging van eigenheid en cultureel erfgoed: 'De inwoners van de Europese lidstaten delen ook een gezamenlijke geschiedenis en waarden die zijn verankerd in respect voor de mensenrechten, voor de democratie, voor de rechtsstaat en voor elkaars culturen' (2006: 93). In 1994 zien we dat respect vrijwel volledig wordt vormgegeven langs de lijnen van internationale politiek, waarbij de nadruk ligt op het naleven van mensenrechten. 'Het CDA streeft naar een

wereldrechtsorde in het kader van de verenigde naties, die gekenmerkt wordt door vrede en veiligheid; wereldwijd respect voor de rechten van de mens maakt daar wezenlijk onderdeel van uit' (1994: 101). Daarnaast speelt de pluriformiteit van de samenleving een rol, maar deze heeft een minder moraliserende functie dan in 2006: 'Aanvaarding van en respect voor pluriformiteit is voor het CDA een centraal uitgangspunt' (1994: 74).

We zien dus in de vergelijking tussen 2006 en 1994 dat er een duidelijke verandering heeft plaatsgevonden m.b.t. de interpretatie van de deugd respect. Waar in 1994 respect voornamelijk gericht is op grote internationale verbanden en het respecteren van mensenrechten door naties en bevolkingsgroepen ver buiten onze eigen landsgrenzen, daar zien we in 2006 een tendens om respect te koppelen aan de eigen bevolking, aan de omgang van mensen met een andere sociaal-economische en culturele achtergrond, die zich vestigen binnen onze landsgrenzen. Daarnaast is de roep om respect meer en meer een reflectie van een zekere bezorgdheid om het functioneren van de rechtsstaat, een zoeken naar contact met de burger, en een weinig krachtig en soms zelfs wanhopige poging de burger te laten handelen volgens normen en waarden die inhoudelijk vaak erg onduidelijk geworden zijn, maar worden benoemd als 'onze gemeenschappelijke waarden.'

De ChristenUnie tracht een inhoudelijke invulling van zulke 'gemeenschappelijke waarden' te geven door te wijzen op de *plichten* van de burger, die naast de 'verworven' rechten moeten treden: 'Wij streven naar een samenleving waarin mensen met verschillende overtuigingen elkaar verstaan en respecteren en niet alleen "staan op hun rechten", maar ook ernst maken met hun plichten jegens elkaar en de samenleving' (2006: 6). Op diverse plaatsen in haar verkiezingsprogramma pleit de ChristenUnie voor 'actief burgerschap', waarbij integratie van diverse groepen en verschillende (geloofs)overtuigingen het onderliggende doel lijkt: 'Gemeenschapsvorming is alleen mogelijk in een maatschappij waarin niet alleen ruimte en respect is voor een verscheidenheid aan sociale gemeenschappen, maar waarin mensen ook worden opgeroepen en gestimuleerd om de handen ineen te slaan en zich in te zetten voor elkaar en voor de samenleving' (2006: 9) en: 'Religieuze minderheden, waaronder in het bijzonder Moslims, genieten grondwettelijke vrijheden als godsdienstvrijheid en moeten daarom op hun beurt ruimte en respect opbrengen voor mensen met een andere godsdienst of levensovertuiging' (2006: 37). Interessant is dat de ChristenUnie een hoofdstuk wijdt aan het onderscheid tussen 'respectvol integreren' en 'gedwongen assimileren' (o.a. 2006: 37). Misschien is juist van een partij die gevormd is vanuit haar geloofsovertuiging een dergelijke houding ten opzichte van de vrijheid op geloofs- en levensovertuiging te verwachten. Anderzijds hanteert de ChristenUnie het belang van respectvol spreken over andersdenkenden ook als kwaliteitseis waaraan (in het bijzonder) het islamitisch onderwijs moet worden getoetst: 'Tot die kwaliteitseisen behoort dat het Islamitisch onderwijs met respect over joden, christenen en andere gelovigen spreekt en leerlingen voorbereidt op actief burgerschap' (2006: 37).

Een ander, voor de ChristenUnie belangrijk aspect van respect is haar houding ten opzichte van 'respect voor het leven'. Vanuit wat zij noemt 'eerbied voor de Schepper' neemt zij het volgende standpunt in omtrent kloneren: 'Kloneren van dieren en mensen vraagt om een verbod vanwege het gebrek aan respect voor (de gebruikelijke voortplanting bij) dieren en mensen' (2006: 74) en 'Hier past uit eerbied

voor de Schepper en respect voor dieren en planten grote bescheidenheid en zorgvuldigheid' (2006: 73).

Bij de SGP vinden we eveneens dit religieuze principe van respect voor het leven. In haar verkiezingsprogramma verwoordt zij haar standpunt in termen van 'fatsoen' en 'eerbied', waardoor de effecten van overschrijding van deze uitgangspunten scherper worden gesteld: 'Voor velen is de abortusdiscussie een gepasseerd station, maar voor de SGP niet! Het is en blijft ten hemel schreiend dat er in een "beschaafd" land als Nederland iedere werkdag 130 kinderen het recht om te leven wordt ontnomen' (2006: 18). De SGP toont zich hier een partij van vaststaande normen en waarden, waarbij eenieder die deze waarden niet onderschrijft niet beschaafd en niet fatsoenlijk is: 'Voor een rechtstaat is eerbied en bescherming van het menselijk leven – hoe pril of hoe oud – van wezenlijk belang' (2006: 10). Dit strekt zich uiteraard ook uit naar het individu: 'Want het leven is geen mensenwerk, maar een Godsgeschenk. Dat verplicht tot heilig ontzag en eerbied, en verbiedt ons ook om achteloos en roekeloos met dat leven om te gaan, bijvoorbeeld door [...] of een anderszins ongezonde levensstijl' (2006: 15). In haar standpunt geeft de SGP vrij duidelijk aan wat volgens haar de grenzen zijn op basis waarvan iemand respect verdient: 'Fatsoen is niet af te dwingen, dat is zeker waar, maar onfatsoenlijk of onheus gedrag kan wel benoemd en aan de kaak gesteld worden. Dat is een kwestie van beschaving' (2006: 24). Fatsoen is in haar verkiezingsprogramma een fundamentele aspect dan respect, d.w.z. uit fatsoen, hetgeen een teken is van beschaving, komt als vanzelfsprekend respect voort. De kaders van 'fatsoen' worden door de SGP uiteraard leidend aangegeven door haar verstaan van Bijbelse principes. Dit strekt zich uit over vele levensgebieden, van seksuele voorlichting op scholen tot openbaar vervoer: 'Basisregels als discipline, fatsoen, respect voor de leraar en voor elkaar, het afblijven van andermans spullen en zelfbeheersing, moeten ook op school worden bijgebracht' (2006: 12) en 'Bij seksuele voorlichting dienen de begrippen liefde, trouw, eerbied en respect kernwoorden te zijn' (2006: 6) en: 'Het openbaar vervoer dient de dag des Heeren te eerbiedigen' (1977: 21).

Maar ook in haar evaluatie van bestuur en beleid speelt 'fatsoen' een belangrijke rol in het verwerven van respect: 'Dat neemt niet weg dat Nederland bereid moet zijn om humanitaire hulp te geven aan 'fatsoenlijke' Palestijnse burgers en organisaties'. (2006: 38) en (over binnenlands bestuur): 'Besef van verantwoordelijkheid jegens de samenleving en eerbied voor de van God gestelde gezagsverhoudingen zijn voorwaarde zonder welke de natie haar bestaansrecht verspeelt' (1977: 5).

D66 geeft het belang dat de partij hecht aan respect al aan in haar beginselprogramma: 'Betrokkenheid is verantwoordelijkheid en respect voor jezelf en anderen, voor de maatschappij' (2000: 1). In haar verkiezingsprogramma van 2006 speelt 'respect' een cruciale rol als kernwaarde van de Nederlandse samenleving: 'De fundamentele waarden van onze samenleving zijn vrijheid voor en gelijkwaardigheid van ieder mens, ongeacht opvattingen, geloof, seksuele geaardheid, gerichtheid of herkomst. Lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van belangenconflicten en een respectvol gehanteerde vrijheid van meningsvorming en –uiting, inclusief respect voor onze democratische rechtsstaat, zijn voor ons centrale waarden' (2006: 15). Opvallend is, dat daarmee de betekenis van het begrip 'respect' verbreed wordt: naast een normatieve uitspraak over datgene wat nodig is in het tussenmenselijke verkeer (respectvol gebruik van vrijheid van meningsuiting) wordt respect ook tot een houding ten opzichte van de fundamentele van de rechtsstaat zelf. Dit wordt later in

het programma als volgt herhaald: ‘Lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van belangenconflicten en een respectvol gehanteerde vrijheid van meningsvorming en – uiting, inclusief respect voor onze democratische rechtsstaat’ (2006: 64). Deze verandering lijkt ingegeven door zorgen over de toekomst van het democratisch bestel, zorgen over een dreigende aantasting van de rechtsstaat, waardoor cruciale waarden – o.a. het respect voor de eigenheid van het individu – op de tocht zouden kunnen komen te staan. In haar eerdere programma’s (1994, 1977) lijkt D66 het begrip ‘respect’ te beperken op de individuele ontplooiingsmogelijkheden van mensen, respect voor hun autonomie, eigenheid en culturele achtergrond: ‘Vrijwilligerwerk is van belang voor maatschappelijke ontplooiing, participatie, integratie en vaak ook het zelfrespect van mensen’ (1994: 15) en: ‘Respect en waardering voor het meegebrachte culturele erfgoed zijn daarbij op zijn plaats, maar dat mag geen barrières opwerpen die het isolement in stand houden en mag evenmin in botsing komen met de mensenrechten’ (1994: 65).

Opvallend in de programma’s van D66 is het vroege begin van haar aandacht voor natuur en milieu. Al in het verkiezingsprogramma uit 1977 is het denken over respect m.b.t. dieren, planten en de planeet een centraal punt, hetgeen opmerkelijk is als men dat vergelijkt met de [weinige] aandacht die andere partijen in hun toenmalige verkiezingsprogramma’s besteedden aan deze problematiek: ‘Een beschaafde samenleving hoort fatsoenlijk om te gaan met dieren’ (2006: 52) en: ‘Dieren hebben een intrinsieke waarde en dienen respectvol en waardig behandeld te worden’ (1994: 44) en (over een evenwichtig ecosysteem): ‘Dat heeft net zo goed te maken met meer respect voor de natuur als met het leefbaar houden van de binnensteden...’ (1977: 9). Verrassend is dat GroenLinks de bescherming van dier en milieu niet in termen van ‘respect’ verwoordt. ‘Respect’ komt als begrip één enkele keer voor – niet in relatie tot dier en milieu, maar in relatie tot mensenrechten: ‘Handhaving van de vrede, respect voor mensenrechten en een wereldwijde duurzame ontwikkeling vormen de hoofddoelen van een goed buitenlands beleid’ (1994: 7).

In de verkiezingsprogramma’s van de PvdA wordt ‘respect’ als centraal ingrediënt van goed burgerschap beschouwd, b.v.: ‘Het eerste is burgerzin, namelijk; respect voor opvattingen van anderen en hun levensstijlen (mits binnen de grenzen van het recht)’ (1994: 96). Belangrijk thema is het respect dat van de overheid wordt getoond t.o.v. de culturele en religieuze uitingen van de burgers: ‘Alle burgers, inclusief immigranten, mogen rekenen op vrijwaring van discriminatie en op een respectvolle behandeling van culturele en religieuze uitingen die vallen binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat’ (2006: 39). Opvallend is de klemtoon op het voorwaardelijke karakter van respect: respect eindigt waar individueel handelen in strijd is met de wet. Het thema van de grenzen van het respect is daarmee geagendeerd, maar verder wordt het begrip respect niet ingevuld. Respect is, overigens net als in de programma’s van andere partijen eerder een bezwerende formule, een ‘umbrella term’, dan een analytisch heldere categorie: ‘Respect voor elkaar. We leven met elkaar en moeten goed met elkaar omgaan’ (2006: 4) en ‘ook de overheid moet met respect omgaan met mensen’ (2006: 4). Volgens de PvdA kunnen we dan op ‘basis van respect en gelijkwaardigheid’ samen leven (2006: 39).

Daarnaast vinden we ook een toepassing van het begrip ‘respect’ op de internationale politiek. Naast de focus op respect voor mensenrechten, zoals we dat ook terugvinden in de programma’s van andere partijen, hamert de partij op respect voor de internationale rechtsorde en de ondersteuning van ‘goed bestuur’ (o.a. 2006: 52 e.v.).

Voor de SP is respect onderdeel van goed burgerschap, een eigenschap die verder strekt dan het naleven van regels: ‘Een gezonde democratie heeft naast formele regels ook een democratische omgang tussen burgers nodig, waarbij we elkaars belangen en opvattingen respecteren, conflicten oplossen door dialoog en onderhandelen, en verantwoordelijkheid tonen voor elkaar’ (2006: 9). De SP legt uitdrukkelijk een verband tussen een sociale samenleving en ‘respect’: ‘Een sociale samenleving begint met een solidaire jeugd, die beseft hoe belangrijk democratie is, die leert omgaan met conflicten en tegenslagen en anderen leert respecteren’ (2006: 56). Dit is één van de zeldzame gevallen waarin een partijprogramma rechtstreeks de burgers op het belang van een deugd aanspreekt: De doelstelling van een sociale samenleving ‘(...) zal de burger moed geven en ook inspireren om ook zelf bij te dragen aan het handhaven van een fatsoenlijke samenleving en onderling respect’ (1994: 12). ‘Zo kunnen we tegengas geven aan ongefundeerd wantrouwen in democratische instituties, gebrek aan respect voor andersdenkenden en de opkomst van antidemocratische stromingen, die de democratische rechtsstaat afwijzen’ (2006: 9). Ook internationaal gaat het standpunt verder dan de noodzaak respectvol om te gaan met mensenrechten; de SP geeft ook het kader aan waarbinnen dit getoetst kan worden, nl. met behulp van de richtlijnen van het internationale recht (2006: 70).

Opmerkelijk voor de SP is dat haar begrip van ‘fatsoen’ dusdanig is, dat zij wellicht beter past bij ‘betrouwbaarheid’ of ‘rechtvaardigheid’ dan in het cluster ‘respect’. Voor de SP geldt: ‘Behoedzaam en zorgvuldig omgaan met de middelen die door de samenleving worden opgebracht is een kwestie van politiek fatsoen’ (2006: 75).⁷

Voor de VVD hangt het begrip ‘respect’ nauw samen met persoonlijke keuzevrijheid: ‘Juist het respect voor ieders individuele vrijheid maakt onze samenleving rijkgeschakeerd, hecht en weerbaar’ (2006: 2). Het verband tussen persoonlijke keuzevrijheid en respect komt ook daar in beeld, waar ‘respect’ of verwante begrippen niet als deugd worden gebruikt: Bijv. in het verkiezingsprogramma uit 1977 over de abortuskwestie: ‘Zij [de VVD] wil respecteren het oordeel zowel van degenen die voor zichzelf abortus onder de voor hen geldende omstandigheden toelaatbaar achten als van degenen die deze ingreep ontoelaatbaar achten’ (2006: 12). Opvallend is ook hier, net als bij D66, dat in haar programma van 2006 relatief weinig aandacht is voor het respect voor de individuele vrijheid, maar veel eerder voor de geïnstitutionaliseerde weerslag daarvan in de democratische rechtsstaat. Dit komt tot uitdrukking door het hameren op respect voor de grondwet en voor gezagsdragers (vgl. 2006: 1). Artikel 1 van de Grondwet wordt hier gezien als de belichaming van de fatsoenlijke en beschaafde samenleving: ‘Het is de fatsoensnorm van en voor onze samenleving’ (2006: 1).

Wat de PVV betreft, is opmerkelijk dat ‘fatsoen’ het enige deugdbegrip is dat we in het programma van PVV kunnen vinden: ‘Het fatsoen moet terug in de samenleving’ (2006: 1).

Concluderend kunnen we stellen dat ‘respect’ in de recente programma’s (2006) een belangrijke deugdencategorie geworden is. Getuige de lage scores bezag men ‘respect’ in 1977 en 1994 duidelijk minder als een issue dan in 2006. In de programma’s van 2006 levert het deugdencluster ‘respect’ een aantal ‘umbrella terms’

⁷ De SP spreekt tevens over het recht dat burgers hebben op een fatsoenlijke woning (2006: 16, 38) en om fatsoenlijk te worden betaald (2006: 14), en de rechten van buitenlandse (seizoen)arbeiders op een fatsoenlijk loon en sociale voorzieningen (2006: 14).

waarmee verantwoordelijk burgerschap wordt aangeduid, overigens zonder inhoudelijk concreet te worden.

2.1.3. Actief zijn/meedoen

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	24	15	10	4	16 [14]	7 [3]	6 [1]	0 [0]
CU	10	-	-	2	4 [3]	-	-	1 [1]
D66	13	14	1	1	4 [1]	10 [4]	1 [1]	0 [0]
GL	8	11	-	1	8 [5]	3 [0]	-	1 [0]
PvdA	24	7	0	1	10 [6]	4 [2]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	4	0	1	0	0 [0]	0 [0]	1 [0]	0 [0]
SP	14	1	4	0	6 [4]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	6	14	0	0	2 [1]	3 [1]	0 [0]	0 [0]

Actief burgerschap is een begrip dat duidelijk opgang doet in de programma's van politieke partijen. We hebben ervoor gekozen om 'actief zijn' en 'meedoen' in onze analyse mee te nemen, omdat in voorliggend onderzoek deze deugden onder gemeenteraadsleden veel genoemd werden. Wij waren daarom benieuwd of deze tendens ook te zien is in de programma's van politieke partijen. Hoewel de scores niet heel hoog zijn, valt wel op dat in de loop der tijd de kwestie van actief burgerschap belangrijker is geworden, en bij close reading zien we hoe krachtig de uitspraken hieromtrent van de diverse politieke partijen zijn.

Bij het CDA vinden we kort maar krachtig: 'Burgerschap is meedoen' (2006: 31). 'Meedoen' is met name relevant als oplossing voor de de integratie-problematiek: 'Het integratiebeleid dient gericht te zijn op zowel sociaal-economische participatie (meedoen via werk) als sociaal-maatschappelijke participatie (meedoen aan het dagelijks maatschappelijk verkeer), als politiek-bestuurlijke participatie (meedoen in politiek en bestuur)' (2006: 32, 33). Elders blijkt dat alle burgers worden aangesproken: 'Het vraagt van de overheid om een democratische en sociale rechtsstaat in stand te houden, die mensen aanspreekt om verantwoordelijk te zijn, actief en betrokken' (1994: 9). En ook de overheid heeft hierin een 'actieve' taak: 'De overheid betreft burgers actief bij haar besluitvorming' (1994: 16), want 'de mogelijkheid om actief te zijn versterkt het gevoel van eigenwaarde' (1994: 88).

De ChristenUnie spreekt zich uit in aansluiting op haar ideeën rondom eigen verantwoordelijkheid en participatie, zoals hierboven reeds besproken: 'Daarvoor zijn gemeenschappelijke normen en waarden nodig, die actief worden overgedragen. De burgers van ons land dragen allereerst zelf hiervoor verantwoordelijkheid en hebben ook de taak – ieder op zijn of haar plaats – zich in te zetten voor de samenleving' (2000: 2) en: 'Wij streven naar een samenleving waarin mensen tot hun recht komen met al hun talenten en gaven: betaald of als vrijwilliger, jong of oud, ziek of gezond. En waar niemand afgeschreven wordt, maar iedereen meedoet' (2006: 7).

Opvallend is dat we deze categorie deugden niet terug vinden in de programma's van de SGP.

Ook de PvdA verwoordt de waarde van actief burgerschap: 'Van de al langer in Nederland wonende bevolking wordt een open houding en actieve belangstelling verwacht' (2006: 39) en: 'wij vinden actief burgerschap belangrijk voor iedereen, dus ook voor immigranten' (2006: 39). 'Dit betekent ook kansen bieden om de Nederlandse taal te leren, om mee toe doen' (2006: 39).

Bij D66 vinden we dezelfde gedachte: 'Wij verwachten daarbij het meest van die samenwerkingsvormen die zich uitstrekken tot alle betrokkenen bij een concreet (maatschappelijk) probleem, over levensbeschouwelijke en culturele of etnische grenzen heen. Daarvan gaat de sterkste impuls tot werkelijk meedoen uit' (1994: 63) en: 'Zo kunnen burgers en maatschappelijke organisaties worden gestimuleerd tot actief meedenken over wezenlijke politieke vragen' (1994: 51). Want, zo stelt D66: 'Wij vinden het vanzelfsprekend om welvaart te delen. We willen dat zoveel mogelijk mensen meedoen in het maatschappelijk en economisch proces, want daar worden we allemaal beter van' (2006: 14).

De VVD ziet de wenselijkheid tot 'actief zijn' en 'meedoen' vooral gelegen in het niet missen van de 'economische boot': 'Willen wij onze positie in de wereld en in een verenigd Europa verbeteren, dan moet de samenleving actiever worden' (1994: 3) en: 'Te weinig mensen zijn actief om bij te dragen aan onze welvaart' (1994: 9). 'Het is toch te gek dat mensen die tot hun 60ste of 70ste willen meedoen aan de kant worden gezet' (2006: 2). De VVD relateert de deugd van de actieve deelname ook aan de integratie-problematiek: 'Wie zich in Nederland wil vestigen moet kunnen meedoen in onze maatschappij' (2006: 4).

De SP tenslotte verwoordt misschien wel het duidelijkst de roep om actief burgerschap: 'Een gezonde democratie valt of staat met actief burgerschap, waarbij mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen denken en doen' (2006: 8). Daarbij stelt zij: 'Dat kan ook door meer gebruik te maken van de bereidheid van burgers om mee te beslissen over de inrichting van de samenleving' (2006: 8). En daarbij is jong geleerd oud gedaan: 'In het onderwijs komt meer aandacht voor democratische vaardigheden en actief burgerschap' (2006: 10).

Concluderend kunnen we stellen dat de politiek in toenemende mate roept om actief burgerschap, burgers die deelnemen, hun verantwoordelijkheid nemen. Dit blijkt vooral uit de close reading, waar we duidelijke uitspraken tegenkomen over actief burgerschap. Ook wordt deze opgang van actief burgerschap nog onderstreept doordat in de (oudere) beginselprogramma's van de diverse politieke partijen het totaal geen issue blijkt te zijn.

2.1.4. Vrijheid/autonomie

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	11	14	3	11	4 [2]	7 [3]	0 [0]	2 [0]
CU	0	-	-	3	0 [0]	-	-	2 [0]
D66	37	33	8	8	23 [7]	25 [8]	6 [4]	8 [7]
GL	15	3	-	23	11 [6]	2 [2]	-	15 [7]
PvdA	13	31	2	10	5 [1]	10 [4]	0 [0]	7 [2]
PvdD	9	-	-	-	4 [0]	-	-	-
PVV	3	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	17	3	9	2	3 [1]	1 [0]	2 [0]	1 [0]
SP	14	3	0	1	1 [1]	2 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	8	8	49	20	6 [4]	3 [1]	33[23]	20 [12]

Naar het zich laat aanzien zijn ‘vrijheid’ en ‘autonomie’ deugden met een bijzonder sterke politieke lading. Het zou niet verbazen als we bij de liberale partijen bijzonder hoge scores zouden aantreffen op deze twee deugden. De metingen tonen echter een meer genuanceerd beeld. Het valt op dat de scores op ‘vrijheid’ en ‘autonomie’ als letterlijk voorkomende term én als deugd bij de VVD in het programma uit 1977 en in het grondslagenprogramma uit 1948 veel hoger waren dan in de programma’s uit 1994 en 2006. Het tegenovergestelde lijkt waar voor D66 die zowel in haar verkiezingsprogramma van 1977 als in haar grondslagenprogramma geen bijzonder hoge score op beide deugden laat zien. Echter in haar meer recente verkiezingsprogramma’s (1994 en 2006) zien we de deugden ‘vrijheid’ en ‘autonomie’ terug als belangrijke kernelementen.

Ook buiten de liberale partijen wordt het deugdencluster vrijheid en autonomie veel gebruikt. Vrijheid is een centrale politieke categorie in de programmataal ook van niet-liberale partijen. Voor GroenLinks, bijvoorbeeld, is ‘vrijheid’ een fundamentele democratische waarde: ‘Democratie gaat over betrokkenheid bij de samenleving. In vrijheid, verbonden met elkaar, tolerant en zonder discriminatie’ (2006: 16). Uit het programma voor de verkiezingen in 1994: ‘Variatie, keuzevrijheid, zelfontplooiing en toegankelijkheid zijn sleutelbegrippen [m.b.t. de kwaliteit van de samenleving]’ (1994: 56). De partij ziet ‘autonomie’ en ‘individualisering van de samenleving’ op één lijn, waarbij zij zich tracht te onthouden van een waardeoordeel, maar ‘autonomie’ dus zeker niet als deugd van individuele burgers gebruikt (zie o.a. 1994: 5).

Ook de PvdA geeft blijk van de waarde die zij hecht aan ‘vrijheid’ als deugd. Dit komt naar voren in het gebruik van vrijheid in het begrip ‘keuzevrijheid’, maar tevens in haar overtuiging dat burgers zelf kunnen beslissen over hun leven. Alhoewel ‘autonomie’ sporadisch voorkomt in de PvdA- programma’s, wordt zij wel als deugd aangeduid: ‘Zonder autonomie van de kunstenaars en producenten aan te tasten, kan de politiek hieraan (een goed productie- en expositieklimaat) een positieve bijdrage leveren’ (2006: 31).

Ook bij de christelijke partijen CDA en SGP zien we scores van de term ‘vrijheid’ als deugd. Het CDA zet vrijheid als volgt neer: ‘geestelijke vrijheid vraagt om pluriformiteit en verscheidenheid’ (1994: 74). De SGP noemt ‘vrijheid’ als deugd

waar de mens ‘strijd heeft gevoerd om God te dienen overeenkomstig wat God ons in Zijn Woord voorhoudt’ (2006: 25). Verder komt ‘vrijheid’ vooral voor in de vaste verbinding ‘vrijheid van onderwijs’, hetgeen voor de partij een belangrijk punt is.

2.1.5. Behulpzaamheid/zorgzaamheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	13	23	3	30	2 [2]	3 [0]	0 [0]	11 [6]
CU	26	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	24	7	1	0	2 [0]	2 [0]	1 [1]	0 [0]
GL	20	11	-	4	0 [0]	2 [1]	-	1 [0]
PvdA	24	11	0	0	8 [0]	1 [1]	0 [0]	0 [0]
PvdD	18	-	-	-	1 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	24	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	37	16	11	0	9 [4]	5 [2]	0 [0]	0 [0]
VVD	4	0	1	0	2 [2]	0 [0]	1 [0]	0 [0]

Binnen het begrippencluster ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’ onderzoeken we naast deze twee deugden ook de begrippen ‘anderen bijstaan’, ‘onzelfzuchtigheid’, ‘medeleven’, ‘solidariteit’, ‘gastvrijheid’ en ‘steun’. In de publieke perceptie zijn juist solidariteit en zorgzaamheid in de laatste jaren door individualiseringsprocessen onder druk komen te staan. Aan de andere kant lijken de individualiseringsprocessen ook in het verlengde te liggen van wat de burger wil: controle over eigen leven. Een spanningsveld waarin moeilijke afwegingen nodig zijn. In onze metingen vinden we de actualiteit van de problematiek terug in een verhoudingsgewijs hogere score van het begrippencluster in de verkiezingsprogramma’s uit 2006. De scores berusten vrijwel uitsluitend op het begrip ‘solidariteit’ (en in duidelijk mindere mate op het begrip ‘steun’). ‘Zorgzaamheid’ scoort twee keer (bij GroenLinks⁸ en bij de PvdD)⁹ en ‘gastvrijheid’ scoort eveneens twee keer (bij de SGP en de VVD).¹⁰

Het begrip ‘solidariteit’ (van het klassiek-Latijnse *solidum*, ‘garant staan’ voor een ander, en het neo-Latijnse *solidaritas*), de deugd met de hoogste score binnen dit cluster benoemd een saamhorigheidsgevoel tussen mensen (vgl. Becker 2007: 302). Solidariteit kent vele betekenisniveaus en is verbonden met verschillende politieke concepten. Het voorkomen van ‘solidariteit’ in politieke programma’s moet dus kritisch worden bezien, te meer daar de inhoudelijke betekenis van solidariteit aanzienlijk kan verschillen per partij. ‘Solidariteit functioneert als een sleutelbegrip in de maatschappijconcepties van verschillende politieke stromingen: in de sociaal-democratische als één van de zogeheten basiswaarden naast vrijheid en gerechtigheid,

⁸ 1x in de zin: zorgzaamheid naar de natuur.

⁹ 1x in de zin: zorgzaamheid voor dieren.

¹⁰ De SGP stelt: ‘Nederland hoort gastvrijheid te verlenen aan vervolgdten terwille van het geloof’ (1994: 23). Daar waar bij de SGP gastvrijheid gekoppeld is aan geloof, is het bij de VVD gekoppeld aan (economische) kansen: ‘Nederland moet gastvrijheid uitstralen om daarin [wereldwijde slag om talent] wervend te zijn’ (2006: 2).

in de christen-democratie naast gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap' (Becker 2007: 303). Daarnaast is de gelaagdheid van solidariteit verraderlijk en worden de verschillende lagen door elkaar gebruikt. Van der Wal onderscheidt drie betekenisniveaus: *descriptief*, waarbij uitgegaan wordt van een innerlijk aanwezig gevoel van saamhorigheid en verbondenheid, *analytisch*, waarbij solidariteit een kernconcept wordt in (politieke) theorieën, en *normatief*, waarbij een oordeel wordt gegeven over de manier waarop een 'goed mens' in betrekking dient te leven met anderen (vgl. Becker 2007: 303). Het geeft vorm aan ideeën over 'het goede leven' en een volwaardig menselijk bestaan. Deze laatste vorm van solidariteit kenmerkt zich vaak in groepen door het gemeenschappelijk aannemen van wat 'het goede leven' geacht wordt te zijn; het definieert als het ware de identiteit van de groep en het individu in de groep en bepaalt haar grenzen. Tevens kunnen ideeën over groepsbelangen (wat 'het beste' is) of humanitaire gronden (medemenselijkheid, kwaliteit van leven) normerend zijn voor de inhoudelijke invulling van het solidariteitsbegrip. Voor deze analyse is het dus van belang in ogenschouw te nemen waar en hoe het begrip solidariteit gebruikt wordt, welke functie het heeft, en in hoeverre 'solidariteit' een deugd benoemt. Solidariteit wordt als deugd beschouwd wanneer zij gebruikt wordt in de betekenis van 'positieve karaktereigenschappen van mensen.'¹¹ Dat wil zeggen dat de innerlijke overtuiging alsmede de gedragsmatige vormgeving van solidariteit als deugd worden gekenmerkt. Solidariteit als sociaal-politiek concept moet hierbij steeds gerelateerd worden aan de concrete voorstellen van een partij m.b.t. het wenselijke gedrag van burgers en goed burgerschap. Het concept solidariteit wordt in deze analyse niet als deugd beschouwd wanneer het slaat op sociaal-economische structuren.

In het CDA-verkiezingsprogramma van 2006 wordt solidariteit als één verantwoordelijkheid naast is gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid en rentmeesterschap genoemd (2006: 19). Ook in het CDA-programma van 1994 worden deze kernbegrippen gebruikt, met een duidelijke theologisch lading: De partij ontleent naar eigen zeggen deze 'bakens van haar politieke overtuiging' [bovengenoemde kernbegrippen] aan 'het Woord' (1994: 9). 'Zijn Woord scherpt het bewustzijn van de dingen, zet aan tot actie en biedt troost en hoop' (1994: 9). Voor haar invulling van het begrip 'solidariteit' steunt het CDA enerzijds op een moraal waarin van ieder mens een innerlijk gevoel van solidariteit met zijn of haar medemens wordt gevraagd: 'Solidariteit komt tot bloei waar mensen verder kijken dan hun eigen belang, oog hebben voor elkaar en zich inzetten om ook de ander tot zijn recht te laten komen' (2006: 19). Anderzijds lijkt solidariteit echter een sterk politiek getinte invulling te krijgen, waarbij het begrip vrijwel ontdaan wordt van medemenselijkheid, en gebruikt wordt om de eigen politieke koers te legitimeren. Dit begrip van solidariteit is sterk economisch getint: het gaat om de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat. Bijv.: 'Solidariteit tussen generaties vraagt om het betaalbaar en toegankelijk houden van de AOW' (2006: 9) en: 'Van alleengaanden wordt een hoge mate van solidariteit gevraagd, waardoor draagvlak wordt gecreëerd voor het behoud van noodzakelijke voorzieningen' (2006: 26). De derde peiler van dit cluster 'steun' richt zich bij het CDA niet op het gedrag van de individuele burger, maar op de taken van de overheid: 'De overheid kan zich ook meer richten op haar kerntaken:

¹¹ Hierbij worden in afgeleide zin ook deugden van groepen mensen en instituties in ogenschouw genomen.

veiligheid, het handhaven van de rechtsorde, het bevorderen van een goede marktwerking, het faciliteren van maatschappelijke verbanden, het steunen van de zwakken en het bijdragen aan vrede en rechtvaardigheid in de wereld' (1994: 18).

De ChristenUnie begrijpt 'solidariteit' zeer opmerkelijk in een politiek-economische zin: 'De kosten worden verplicht door alle burgers gedragen. De ChristenUnie staat van harte achter dit principe van solidariteit' (2006: 19). Vanuit dezelfde denkrichting benadert de partij de problemen rondom ziektekosten, AOW, arbeidsongeschiktheid en vergrijzing. Solidariteit wordt de lijm waarmee het systeem van de verzorgingsstaat in stand dient te worden gehouden. Bij de SGP treffen we 'solidariteit' niet aan; de partij scoort slechts op 'steun', maar nergens als individuele of maatschappelijke deugd. Het begrip 'steun' richt zich slechts op de overheidstaak steun te bieden voor bepaald beleid.

D66 benoemt solidariteit eveneens in een economisch licht. Opmerkelijk is het tegenover elkaar stellen van 'solidariteit' en 'eigen verantwoordelijkheid' in het programma van 2006: 'Met de toenemende vergrijzing en het voorzienbare personeelstekort in de zorg zal er de komende jaren een balans gevonden moeten worden tussen marktwerking en publieke aanbod en tussen solidariteit en eigen verantwoordelijkheid' (2006: 69). Hier lijkt men te veronderstellen dat solidariteit het leunen op anderen impliceert, of het afleggen van een eigen verantwoordelijkheid. Hierin laat zich een verschuiving van het begrip solidariteit over de tijd zien bij deze partij. In 1977 vinden wij nog het idee van een innerlijk gevoel van verbondenheid: 'In een samenleving waarin ieder zich zo goed zonder de medemens te schaden, levend in solidariteit met die medemens, dient het mogelijk te zijn dat ieder individu, maar ook iedere groep, de eigen identiteit kan ervaren' (1977: 19). We zien het begrip een andere betekenis krijgen in 1994, waar solidariteit niet langer een innerlijk gevoel van verbondenheid vertegenwoordigd, maar waar vooral gekeken wordt naar wat solidariteit concreet 'oplevert': 'Internationale samenwerking is niet alleen een kwestie van solidariteit maar ook van welbegrepen eigenbelang' (1994: 94).

Verder zien we in dit cluster bij D66 'steun' terug in de vorm van 'overheidssteun'. Het geeft aan dat de overheid de burger 'steunt', dat 'steunen' een taak is van de overheid. Bij de VVD zien we de tegengestelde tendens, waarachter wellicht de deugd 'steun' schuilt, maar op deze manier dreigt te worden afgedwongen: 'Het is tijd dat we al onze vertegenwoordigers in de samenleving steunen' (2006: 1) en: 'Zij [gezagdragers] vervullen belangrijke rollen en zullen zich gesteund weten' (2006: 1). Eenzelfde ontwikkeling, met eigen en andere accenten, zien we ook in het solidariteitsbegrip van GroenLinks. In 1994 speelt de partij in op de verhoudingen tussen 'eigen verantwoordelijkheid' en 'solidariteit', waarbij zij stelt dat 'solidariteit' een meer eigentijdse, persoonlijkere invulling krijgt door individualisering: 'Integendeel, individualisering opgevat als persoonlijke verantwoordelijkheid is zelfs een voorwaarde voor eigentijdse solidariteit' (1994: 5). Of solidariteit hier als een persoonlijke deugd van burgers wordt gezien, die daardoor in staat blijken het individualiseringsproces op verantwoorde wijze vorm te geven, is niet geheel duidelijk. Dat GroenLinks wel belang hecht aan een samenleving waarin de innerlijke solidariteit een kernkarakteristiek is, blijkt uit haar programma-inleiding in 1994: 'Kansen op een meer ontspannen samenleving, op zelfontplooiing en op meer samenhang en solidariteit' (1994: 2). Daarnaast gebruikt zij de term solidariteit in meer politiek-economische zin, en spreekt de partij over 'het solidariteitsoffer': 'Arbeidstijdverkorting is alleen uitvoerbaar wanneer bij het solidariteitsoffer rekening

gehouden wordt met de koopkrachtgevolgen voor lagere inkomensgroepen' (1994: 33).

Bij de PvdA is 'solidariteit' gelegen in maatschappelijke maar vooral internationale verbanden: 'Solidariteit houdt niet op bij de grens, dus we houden ook rekening met de gevolgen voor mensen in andere landen' (2006: 46). Het principe van 'solidariteit' komt hierbij voort uit het voor de PvdA centrale begrip van 'eerlijk delen', en is in die zin politiek verbonden met 'distributieve rechtvaardigheid'. Niet vergeten moet worden dat deze vorm van 'solidariteit' in de hierboven beschreven tweede categorie valt, en dus niet op een deugd van individuele burgers slaat; eerder is zij gericht op een systeem van maatschappelijke en sociale ordening. Daarvan is de PvdA zich in 1994 nog meer bewust, en maakt zij een onderscheid in vormen van 'solidariteit': 'koude solidariteit (sociale rechten) / warme solidariteit (spontaan leefgedrag)' (1994: 11). De 'warme solidariteit' gaat verder dan de 'koude solidariteit', die voornamelijk verworven rechten impliceert. 'Warme solidariteit' gaat over het innerlijke gevoel van verbondenheid en vanuit deze verbondenheid te handelen. Deze innerlijke 'deugdelijke' vorm van solidariteit is volgens de PvdA echter begrenst: 'De eerste voorwaarde voor solidariteit via de hele gemeenschap is nu eenmaal de financiële soliditeit van de staat' (1994: 33). En zo lijkt 'warme' solidariteit pas mogelijk als aan de (politiek-economische) voorwaarden van 'koude' solidariteit is voldaan.

Bij de PvdA het begrip 'steun' sterk vertegenwoordigd, echter niet als deugd, maar in contexten zoals de overheid die bepaald beleid ondersteunt, of de burger steunt etc.

Bij de SP wordt het cluster 'behulpzaamheid/zorgzaamheid' vrijwel volledig gevuld door het voorkomen van het begrip 'solidariteit'. Het partijprogramma van 2006 heet dan ook: 'Heel de mens': menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen' (2006: 4). Anders dan de uitdrukking 'solidariteit tussen mensen' doet vermoeden, wordt door de SP deze solidariteit duidelijk politiek-economisch vormgegeven; men spreekt over 'herstel van de georganiseerde solidariteit' (2006: 14, 19), 'inkomenssolidariteit' (2006: 19) en 'solidariteit in fiscaal beleid' (2006: 75). De overheid dient volgens de SP het solidariteitsprincipe vorm te geven, want: 'Menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn begrippen die in de kapitalistische economie gelijk staan aan vloeken in de kerk' (1994: 4). En: 'aangezien de solidariteit tussen alle burgers het beste door de overheid georganiseerd kan worden, moet de financiering van de zorg komen uit de algemene middelen' (1994: 9). Hiermee slaat 'solidariteit' niet (althans niet primair) op de houding van individuele burgers. Hetgeen niet wegneemt dat de SP van burgers verwacht dat zij zich kunnen vinden in dit georganiseerde solidariteitsprincipe, sterker nog, dat politiek opgelegde vormen van solidariteit uiteindelijk weerklank zullen vinden in een meer innerlijk gevoel van solidariteit. Toch is het niet duidelijk of deze verwachting moet worden geïnterpreteerd als formulering van een burgerlijke deugd 'solidariteit'. 'Steun' wordt in de programma's van de SP niet als persoonlijke deugd weergegeven: 'steun' komt voor in contexten zoals de ondersteuning of het verlenen van steun door de overheid aan burgers en/of beleid.

2.1.6. Participatie/betrokkenheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	15	32	5	1	8 [2]	28[24]	1 [0]	0 [0]
CU	7	-	-	0	3 [0]	-	-	0 [0]
D66	7	13	0	1	3 [0]	11 [3]	0 [0]	1 [1]
GL	12	9	-	0	8 [2]	9 [9]	-	0 [0]
PvdA	7	12	1	0	5 [1]	6 [1]	0 [0]	0 [0]
PvdD	1	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	6	0	0	0	3 [1]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	2	1	0	0	2 [2]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Waar participatie door de verschillende politieke partijen wordt gebruikt, is het vaak in de context van arbeidsparticipatie. Opvallend is echter dat aan participatie in 1994 een groter belang lijkt te worden gehecht dan in 2006. Hieronder treft u enkele voorbeelden van de manier waarop participatie door ons als deugd is geïnterpreteerd. Een voorbeeld waarin participatie in ruime zin is gebruikt en gericht is op individuele burgers vinden we bij het CDA: ‘Een bestel dat oproept tot participatie – economisch, sociaal en cultureel- boort alle mogelijke bronnen aan. Van allochtonen net zo goed als van autochtonen’ (1994: 11). Wel is ook voor het CDA een zeer belangrijk onderdeel van deze roep om participatie de deelname aan het arbeidsproces: ‘Dat neemt niet weg, dat participatie en integratie in de samenleving in belangrijke mate berusten op het vermogen tot deelname aan het arbeidsproces, verwerven van een inkomen, tot het ontwikkelen van het besef van de eigen waarde voor de samenleving en tot beleving van de eigen identiteit in zelfgekozen maatschappelijke verbanden’ (1994: 41). Ook de ChristenUnie geeft aan de ‘arbeidsparticipatie te willen bevorderen’ en kondigt daartoe allerlei economische maatregelen aan (2006: 53). Bij D66 vinden we behalve arbeidsparticipatie (‘Vooral bij de arbeidsparticipatie van vrouwen is winst te boeken’ [2006: 18]) ook ‘betrokkenheid’ in een zin die we als deugd interpreteren: ‘Democratie gaat over betrokkenheid bij de samenleving. In vrijheid, verbonden met elkaar, tolerant en zonder discriminatie’ (2006: 16). Dat ‘betrokkenheid’ ook in het licht van ‘arbeidsparticipatie’ gebruikt kan worden laat de SP zien: ‘Stabiele arbeidsrelaties scheppen een klimaat van betrokkenheid en zekerheid en maken het voor bedrijven lonend om te investeren in mensen’ (2006: 14). Maar de partij gebruikt ‘betrokkenheid’ ook in de zin van een deugd, die zowel slaat op het gedrag van individuele burgers als ook een standaard voor toekomstig beleid formuleert: ‘Vrijblijvendheid en weggijken moet plaatsmaken voor betrokkenheid en bereidheid om van de gemaakte fouten te leren. We moeten nu kiezen voor een beter samenhangend beleid dat een beroep doet op alle burgers, dat iedereen gelijkwaardig behandelt en van iedereen een bijdrage vraagt’ (2006: 62). De VVD stelt: ‘arbeidsparticipatie is de beste weg tot integratie’ (2006: 2) en ook bij de PvdA zien we dezelfde koppeling tussen maatschappelijke positie, integratieproblematiek en arbeidsparticipatie, van een grotere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, tot het bieden van kansen aan minima in de bijstand tot

het bevorderen van integratie door voorwaardenscheppend taalonderwijs (2006: 16, 18, 22, 39).

Concluderend kunnen we stellen dat in de nationale politiek ‘participatie’ vooral een economisch geladen begrip is. ‘Participatie’ slaat vooral op deelname aan het arbeidsproces als oplossing voor integratieproblematiek en economische teruggang.

2.1.7. Duurzaam leven/milieubewustzijn

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	20	0	0	6	6 [4]	0 [0]	0 [0]	3 [2]
CU	26	-	-	1	17 [11]	-	-	0 [0]
D66	8	7	12	1	4 [0]	4 [0]	3 [0]	1 [0]
GL	8	7	-	6	4 [3]	1 [0]	-	4 [2]
PvdA	11	8	0	1	5 [0]	3 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	5	-	-	-	3 [2]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	2	1	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	4	0	0	0	2 [1]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	2	2	2	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Zoals bovenstaande tabel aangeeft, is ‘duurzaam leven’ als deugd binnen de diverse partijprogramma’s in opgang. Vooral in de partijprogramma’s van 2006 vinden we deze term als deugd terug. De betekenis van het woord ‘duurzaam’ is dan ook veranderd in de loop van de tijd: daar waar vroeger onder ‘duurzaam’ ‘bestendig’ werd verstaan en de koppeling met milieu en natuur niet per sé werd gelegd, is de deugd ‘duurzaam leven’ nu zeer gekoppeld aan het zorgvuldig omgaan met onze leefwoon omgeving, milieubewust zijn en oog hebben voor toekomstplannen die rekening houden met het behoud van natuur en milieu. Het meest in het oog springend is wellicht de ChristenUnie, die haar programma in 2006 ‘Duurzaam voor elkaar’ noemt.

Bij het CDA is ‘duurzaam’ leven minder gericht op onderlinge zorg maar wordt duurzaamheid met economische belangen verbonden: ‘vertrouwen in Nederlands ondernemerschap en dus investeren in innovatie en een duurzame economie’ (2006: 16). Het CDA schetst daarbij een beeld waarin ‘duurzaam leven’ en ‘milieubewustzijn’ niet alleen als individuele deugden worden gezien, maar vooral economisch rendabele factoren zijn die de Nederlandse internationale concurrentiepositie kunnen versterken. Een ander terugkerend aspect binnen de verschillende CDA verkiezingsprogramma’s en één van de peilers van het christen-democratisch denken is ‘rentmeesterschap’ dat nauw samenhangt met de notie van duurzaamheid en milieubewustzijn. Ook bij ‘rentmeesterschap’ zien we in het CDA-programma van 2006 de koppeling naar een ‘duurzame welvaart’ (2006: 19).

Bij GroenLinks vinden we de notie van ‘duurzame welvaart’ ook terug, maar meer ten dienste van het welzijn: zij dringt aan op de bevordering van een duurzame ‘groene’ economie, met als doel een schoner, beter milieu voor toekomstige generaties. Onderliggend staat bij GroenLinks ‘duurzaam leven’ dus voor een deugdelijk omgaan

met mens en natuur, waarbij voor de overheid een regulerende en voorwaardenscheppende taak is weggelegd.

Bij de PvdA komen we ‘duurzaam’ vrijwel uitsluitend tegen in haar oorspronkelijke betekenis van ‘bestendig’, bijv. ‘de PvdA wil zich inzetten om armoede duurzaam te bestrijden’ (2006: 56). Ook treffen we duurzaam bouwen, duurzame energievoorziening en duurzaam ondernemerschap aan als te stimuleren beleidsvelden. Echter in het PvdA programma van 2006 wordt duurzaam leven nergens als een deugd voor individuele burgers gezien.

Bij D66 treffen we eveneens ‘duurzaam leven’ in de betekenis van ‘bestendig’ aan: ‘De overheid kan een belangrijke rol spelen in het verduurzamen van de economie. Dat zal ze moeten doen door duurzaamheidsdoelstellingen bij voortduring te laten meewegen in haar handelen’ (2006: 36). De partij ziet ‘duurzaam leven’ in haar ruimste vorm dus als een noodzakelijke voorwaarde voor een bestendige economie, maar spreekt in haar formulering ook een waardeoordeel uit over de wenselijkheid van ‘duurzaam handelen en leven’. Echter is in haar programma’s nergens terug te vinden dat ‘duurzaam leven’ wordt gezien als een individuele deugd van burgers.

Concluderend kunnen we stellen dat de programma’s van politieke partijen de twee begrippen ‘duurzaam leven’ en ‘milieubewustzijn’ vooral vertalen in termen van overheidsbeleid. De termen worden relatief weinig gebruikt als deugd voor individuele burgers. Veeleer tracht men aan te duiden dat er een soort van evenwicht dient te ontstaan waarin economische belangen in evenwicht dienen te worden gebracht met duurzaamheidsbelangen, niet in de laatste plaats omdat verschillende partijen ‘duurzaamheid’ zien als een economische innovatiekans.

2.2. Deugden met relatief lage scores

2.2.1. Vreugde

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	3	0 [0]	-	-	1 [1]
D66	2	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	5	0	-	0	3 [1]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	7	0	0	0	4 [2]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	3	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

In het cluster ‘vreugde’ zoeken we naast ‘vreugde’ tevens naar de begrippen ‘blijdschap’, ‘genieten van het leven’, ‘goedgehumeurdheid’, ‘levenslust’ en ‘spontaniteit’. Voor de vormgeving van het ‘goede leven’ lijken de deugden in het cluster vreugde van onschatbare waarde. De deugden in dit cluster zijn voor ieder

mensen in meer of mindere mate noodzakelijk om een gevoel van ‘welzijn’ te ervaren. Ze zijn gericht op het slagen van het individuele leven. Dit deugdencluster wordt door de verschillende partijprogramma’s niet of nauwelijks opgepakt. Het begrip ‘genieten’ komt slechts voor in vaste verbindingen zoals het ‘genieten van een welverdiend pensioen.’ De enigen die op dit cluster in een deugdenbetekenis scoren zijn GroenLinks en de PvdA. Met name in het verkiezingsprogramma van GroenLinks vinden we veel aandacht voor ‘het goede leven’, waarbij de partij ‘ontspanning’, ‘genieten van landschap en natuur’ en ‘duurzaamheid’ als kernwaarden benadrukt. GroenLinks stelt daarin welzijn boven welvaart. Ook bij de PvdA komt dit aspect van ‘genieten’ naar voren. Zij stelt dat mensen moeten kunnen blijven genieten van rust en ruimte, ook al wordt Nederland steeds voller. Daarnaast brengt zij ‘genieten’ van het leven in verband met natuur en milieu, kunst en cultuur, ontspanning en recreatie. Alleen in het grondslagenprogramma van de ChristenUnie treffen we ‘vreugde’ op een manier die we vinden duiden op een deugd: ‘Voor een samenleving is het van belang dat mensen met vreugde verantwoordelijkheden voor elkaar dragen en ook voor het geschapene’ (2000: 2).

2.2.2. Bescheidenheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	1	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	1	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Het begrippencluster omvat ‘bescheidenheid’ en nederigheid. Het cluster ‘bescheidenheid’ krijgt, zoals duidelijk wordt uit bovenstaande tabel, geen aandacht in de politieke programma’s. De enkele keer dat het begrip ‘bescheidenheid’ überhaupt wordt gebruikt (‘nederigheid’ scoort helemaal niet), is dit niet in de zin van een deugd.¹²

¹² Wellicht wordt de deugd bescheidenheid door politici gezien als een deugd die op persoonlijk gedrag slaat en vandaar in programma’s gemeden wordt als onderdeel van een perfectionistische visie. Het is wel interessant dat PvdA-politicus Diederik Samsom in een moraliserend opiniestuk onder de titel ‘De opkomst van het “Dikke Ik”’ een pleidooi houdt voor een herwaardering van deugden als bescheidenheid, die ‘de verontrustende uitvergroting van het individu, dat zich bevrijd heeft van alle vormen van moreel gezag en dat zich aan niets en niemand nog wat gelegen laat liggen’ kan tegengaan (Samsom 2007). Samsom agendeert juist de maatschappelijke relevantie van een blijkbaar persoonlijke deugd.

2.2.3. Vergeving

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	2	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	1	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	2	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

In dit deugdencluster onderzoeken we naast ‘vergeving’ en ‘genade’ de deugden ‘goedhartigheid’ en ‘ruimhartigheid’.

‘Vergeving’ is een deugd die van oudsher sterk verbonden is met religieuze (vooral joods-christelijke) doctrines. In de moderne tijd is vergeving hernieuwd in de belangstelling gekomen door de Tweede Wereldoorlog, en de vragen die toen rezen over de grenzen van de vergeving. Moderne denkers als Hanna Arendt en Emmanuel Levinas hebben zich uitgebreid met deze thematiek bezig gehouden. Met vergeving wordt bedoeld dat degene aan wie onrecht is gedaan de onrechtpleger als het ware ontdoet van zijn of haar schuld. Dat wil niet zeggen dat het onrecht daarmee vergeten is, maar het is vergeven, vereffend als het ware. De filosoof Van Tongeren vraagt zich af of ‘vergeving’ eigenlijk wel tot de deugden gerekend mag worden. Hij stelt: ‘Weliswaar is ze [vergeving] min of meer te herkennen in de barmhartigheid (*misericordia*) die deel uitmaakt van de theologale deugd van de liefde (*caritas*), in de billijkheid (*epikeia*) die het laatst behandelde onderdeel van de rechtvaardigheid (*iustitia*) is, in het geduld (*patientia*), die deel uitmaakt van de moed (*fortitudo*) en in de mildheid (*clementia*) en zachtmoedigheid (*mansuetudo*) die vallen onder de matigheid (*temperantia*). Maar alleen al de verspreiding maakt duidelijk dat de vergeving – *remissio* – als zodanig geen deugd is’ (Tongeren 2003: 133 e.v.). Hij pleit dan ook voor ‘vergevingsgezindheid’ in plaats van ‘vergeving’ als deugd.

Het begrippencluster ‘vergeving’ komt in de onderzochte programma’s simpelweg niet voor als deugd. Terwijl het inhoud van begrippen als ‘ruimhartigheid’ en ‘goedhartigheid’ ten dele gedekt wordt door het modieuzere begrip ‘tolerantie’ (vgl. cluster ‘openheid’), lijkt geen aandacht uit te gaan naar het maatschappelijke belang van vergevingsgezindheid.

2.2.4. Wijsheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	2	5	1	17	0 [0]	0 [0]	0 [0]	3 [1]
CU	6	-	-	7	0 [0]	-	-	2 [0]
D66	10	22	9	5	6 [2]	10 [3]	5 [1]	3 [1]
GL	5	7	-	9	3 [1]	2 [1]	-	1 [0]
PvdA	5	1	0	4	0 [0]	0 [0]	0 [0]	1 [0]
PvdD	2	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	2	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	5	3	0 [0]	0 [0]	1 [0]	0 [0]

‘Wijsheid’ was één van de vier kardinale deugden uit de klassieke oudheid, samen met ‘matigheid’, ‘moed’ en ‘rechtvaardigheid’. Al in de klassieke oudheid omhelst ‘wijsheid’ zowel theorie als ook praktijk; het is het besef van wat men het beste zou moeten doen én de bekwaamheid en deskundigheid om dat besef op een goede manier in de praktijk te brengen. In ons cluster ‘wijsheid’ vinden we iets terug van deze breedte van de wijsheid, aangezien we hier naast ‘wijsheid’ ook ‘bekwaam zijn’, ‘deskundigheid’, ‘inzicht’ en ‘zelfontplooiing’ onderzoeken, begrippen dus die in zekere mate de ‘praktische’ kant van wijsheid vertegenwoordigen.

Het is misschien verrassend dat de christelijke partijen het deugdbegrip ‘wijsheid’ niet of nauwelijks gebruiken. De CDA-programma’s scoren niet op de deugdenterm ‘wijsheid’, en ook ‘inzicht’, ‘bekwaam zijn’ en ‘deskundigheid’ komen slechts een enkele keer voor. In haar beginselprogramma zien we vooral de wens genoemd dat burgers zich kunnen ontplooiën en de faciliterende taak die de partij daar voor bestuurders ziet weggelegd. Ook wordt ‘zelfontplooiing’ gebruikt om het christelijke arbeidsethos aan te scherpen, want: ‘Werk biedt mensen de mogelijkheden om zich te ontplooiën en om mee te doen’ (2006: 67). Deze visie op werk is een centraal gegeven bij het CDA, en we vinden haar dan ook terug in alle onderzochte programma’s, (1977, [GP] 1980, 1994 en 2006), bijv.: ‘De mogelijkheid tot zinvolle arbeid als instrument voor inkomensverwerving en middel tot zelfontplooiing behoort in het overheidsbeleid een centrale plaats in te nemen’ (1977: 2).

Dit standpunt vindt aansluiting bij de ChristenUnie: ‘In het werk kunnen mensen zich ontplooiën en een bijdrage leveren aan het welzijn van de samenleving’ (2006: 10) en: ‘In de samenleving die de ChristenUnie voorstaat hebben burgers volop de gelegenheid om hun talenten te ontplooiën’ (2006: 51).

Bij de SGP zien we wijsheid wellicht nog het dichtste bij een deugd worden vormgegeven, omdat in haar standpunt ‘wijsheid’ iets is dat door God gegeven wordt en waarvan het voorbeeld te vinden is in de Bijbel: ‘Deze Bijbelse wijsheid [het gezin als thuisbasis] wordt in de praktijk van iedere dag onderstreept door goed, en helaas ook veel slechte voorbeelden’ (2006: 4) en: ‘Daarbij mogen ze altijd steunen op de belofte van God dat Hij wijsheid geeft aan iedereen die Hem daar oprecht om vraagt’ (2006: 10). In die zin geeft de SGP een ‘perfectionistisch’ schets van een deugdzzaam

burger, nl. hij of zij die Gods wil centraal stelt in zijn/haar leven.¹³ Typerend is dat de SGP tevens de enige partij is waar in de partijprogramma's 'zelfontplooiing' niet voorkomt.

In de programma's van D66 daarentegen is 'zelfontplooiing' een belangrijke component in het streven naar menselijke autonomie en vrijheid. 'Zelfontplooiing' wordt gekoppeld aan de mogelijkheid van mensen om een eigen leven op te bouwen met een zelfgekozen invulling en identiteit. Voor D66 hoort hier een aantal andere deugden bij, nl. openheid, eerlijkheid en gelijkheid, want 'alleen in een open samenleving kan iedereen zijn talenten ontplooien' (2006: 7). Zij richt het verwijt van een gebrek aan openheid, zoals we ook later zullen zien, aan de politiek en aan de overheid, die te veel regelgeving maakt: 'Regeltjes die ontplooiing van talent, ondernemerschap en leven naar eigen goeddunken in de weg staan' (2006: 7). We zien dus weliswaar dat 'zelfontplooiing' door D66 als een belangrijke component van burgerschap wordt gezien; dit komt in de programma's naar voren in de vorm van een overheid die mogelijkheden moet scheppen voor mensen – al dan niet met een handicap – om zich te kunnen ontplooien. Zelfontplooiing wordt hier dus niet direct beschreven als een persoonlijke deugd, maar meer als een categorie waar de overheid een faciliterende en voorwaardenscheppende taak heeft. Toch lijkt 'zelfontplooiing' en 'deskundigheid', met name gericht op het belang van onderwijs, één van de kerngebieden van het gedachtegoed van D66.

In het VVD verkiezingsprogramma van 1977 wordt 'zelfontplooiing' ingebed in een verhaal over het nut van zelfontplooiing aan de samenleving als geheel en wordt sterk het voorwaardelijk karakter van zelfontplooiing beklemtoond: 'Wij menen dat, als burgers zoveel mogelijk zelf kunnen beslissen over de besteding van hun inkomen, als zij zich kunnen ontplooien en hun initiatieven worden gestimuleerd en beloond, de samenleving daar als geheel mee wint' (1977: 4). Want, zegt de VVD: 'Wij zijn er diep van overtuigd dat de mens zich alleen in vrijheid en bewust van zijn verantwoordelijkheid kan ontplooien' (1977: 1). Interessant genoeg lijkt het thema zelfontplooiing minder relevant in de latere programma's, want de VVD-programma's scoren zowel in 1994 als in 2006 nihil op het cluster 'wijsheid'.

Ook voor GroenLinks lijkt zelfontplooiing een middel tot een doel: 'Niettemin hangt zij [de kwaliteit van de maatschappij] sterk samen met de aard van het overheidsbeleid en met het voorzieningenniveau in de maatschappij; variatie, keuzevrijheid, zelfontplooiing en toegankelijkheid zijn sleutelbegrippen' (1994: 56). Het is lastig te beoordelen of zelfontplooiing daarmee wordt gezien als een goede karaktereigenschap van individuele burgers, of vooral een toetssteen is voor het voorzieningenniveau in de maatschappij. Wij zijn geneigd om het als deugd mee te tellen, gezien de normatieve klank die het begrip 'zelfontplooiing' in de context van deze passage krijgt: 'Integratie staat of valt met de kansen die mensen krijgen om zich te ontplooien' (1994: 56). Tenslotte koppelt de partij in haar gebruik van het begrip 'zelfontplooiing' deze deugdenterm sterk aan de kans op vergrootte maatschappelijke participatie: 'zelfontplooiing' is dus geen deugd of doel op zich, maar een middel om een doel, namelijk een solidaire samenhangende maatschappij te kweken, te bereiken. De PvdA en de SP programma's scoren niet op het cluster 'wijsheid'.

Samenvattend kunnen we stellen dat het cluster 'wijsheid' niet breed is vertegenwoordigd in de onderzochte programma's. Het cluster 'wijsheid' wordt

¹³ Voor een uitleg van het begrip 'perfectionistisch', zie beneden deel III.3.

vrijwel geheel vertegenwoordigd door het voorkomen van de term ‘zelfontplooiing’, waarbij we deze deugd vooral in de D66 programma’s tegenkomen. Sterker dan andere partijen geeft zij voorrang aan het zich ontwikkelen en ontplooiën van mensen.

2.2.5. Geloof

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	9	1	0	5	0 [0]	1 [0]	0 [0]	1 [0]
CU	5	-	-	4	2 [0]	-	-	0 [0]
D66	2	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	2	1	-	1	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	3	19	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	15	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	7	1	4	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	1	0	4	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Samen met ‘hoop’ en ‘liefde’ vormt ‘geloof’ de theologale deugden. Binnen het cluster ‘geloof’ onderzoeken we naast ‘geloof’ ook ‘spiritualiteit’, ‘ethisch zijn’ en ‘inspirerend zijn’.

Wat opvalt is dat ‘geloof’ in de partijprogramma’s vrijwel overal in algemene zin of in vaste uitdrukkingen wordt gebruikt, bijv.: ‘de VVD gelooft in ...’ In deze algemene zin, die geen deugd benoemt, vinden we bijvoorbeeld ook: ‘Het CDA gaat uit van een fundamentele waardigheid en uniciteit van ieder mens als persoon, die door de overheid gerespecteerd en waar nodig (geloof, identiteit, privacy) beschermd wordt’ (1994: 20).

Bij de ChristenUnie en de SGP vinden we duidelijkere uitspraken omtrent het geloof, maar dan gericht op de manier van besturen van de partij: ‘Wij doen dat vanuit een duidelijk herkenbare visie op mens-zijn, samenleven en politiek, die gebaseerd is op het Christelijk geloof. Gelovig luisterend naar het Woord van God en met een open oog voor de werkelijkheid willen we invloed uitoefenen op het bestuur van ons land en bijdragen aan het welzijn van de samenleving’ (CU 2006: 5). Nergens is ‘geloof’ onmiskenbaar als deugdbegrip gebruikt, gericht op de karaktereigenschappen van individuele burgers.

Naast ‘geloof’ vinden we ook ‘ethisch zijn’ terug in de programma’s van diverse partijen, met name als het gaat om de vraagstukken van kloneren en genetische manipulatie. Bijv. bij het CDA: ‘Wetenschappelijk onderzoek dient hand in hand te gaan met ethische bezinning op de grenzen van onderzoek en de toepassing daarvan’ (2006: 16) of bij de SGP: ‘Genetisch onderzoek moet getoetst worden aan ethische criteria’ (2006: 18).

‘Inspirerend zijn’ treffen we slechts één keer aan, en wel bij de VVD: ‘Ook kunnen succesvolle oud-leerlingen voor de klas hun verhaal vertellen: niets zo inspirerend als een rolmodel’ (2006: 1). Maar deze passage benoemt geen deugd.

Concluderend kunnen we stellen dat ‘geloof’ als deugdencategorie niet vertegenwoordigd is in de partijprogramma’s van de verschillende politieke partijen. Daar waar de SGP en de Christen Unie hun signatuur onderstrepen, slaat ‘geloof’ waarschijnlijk niet op een deugd, en het gaat om de typering van de bij de partijleden veronderstelde levensbeschouwelijke visie, niet om een karaktereigenschap die ook wordt aanbevolen aan bij de partij niet betrokken burgers. Tenslotte lijkt vooral het aanhalen van ‘vrijheid van godsdienst’ en de belangrijkheid van art. 1 van de Grondwet de basis te zijn voor het gebruik van ‘geloof’ in de tekst van de verschillende onderzochte programma’s.

2.2.6. Betrouwbaarheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	5	7	0	1	2 [0]	1 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	2	-	-	0	1 [0]	-	-	0 [0]
D66	4	3	0	0	2 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	15	0	-	1	7 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	27	0	0	0	8 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	25	0	0	1	6 [1]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	17	0	0	0	3 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	2	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

In het cluster ‘betrouwbaarheid’ zoeken we naar de termen ‘betrouwbaarheid’, ‘eerlijkheid’, ‘oprechtheid’, ‘menen wat je zegt’ en ‘beloftes nakomen’. Zoals de tabel aangeeft, is betrouwbaarheid een deugd die voornamelijk recentelijk een issue geworden is in de politieke partijprogramma’s. De onvrede die de burger tentoonspreidt en het gebrek aan vertrouwen in de politiek, wordt gereflecteerd in dit cluster. Opvallend is dat partijprogramma’s vooral naar het functioneren van partijen of naar het bestuurlijk functioneren van de overheid kijken als termen uit het cluster ‘betrouwbaarheid’ worden gebruikt. Nergens richten deze termen zich op betrouwbaarheid als een deugdelijke karaktereigenschap van individuele burgers. In het beloven van de eigen betrouwbaarheid, vaak weergegeven door ‘beloftes nakomen’ en ‘menen wat je zegt’ lijkt enerzijds een grote mate van zelfkritiek verscholen te liggen, maar anderzijds gebruiken partijen dit cluster ook om hun kritiek te uiten aan het adres van ‘dé overheid’ of ‘dé (uiteeraard niet de eigen) politiek’. Het CDA bijvoorbeeld lijkt haar positie te willen bepalen door impliciet te vooronderstellen dat anderen zich niet houden aan afspraken of te grote beloftes doen: ‘We willen alleen beloftes doen die we kunnen waarmaken. Dat stelt de politiek in staat te doen wat er beloofd is’ (2006: 105) en : ‘Een betrouwbare overheid moet op basis van vaste waarden de burger weer de zekerheid van de rechtsstaat bieden en duidelijke grenzen stellen’ (2006: 19). Dat er een probleem is met het vertrouwen van de burger in de overheid constateerde de partij overigens al in 1994: ‘Onveiligheid,

onzekerheid en twijfel aan de betrouwbaarheid van het bestuur dreigen de samenleving aan te tasten' (1994: 14).

Ook de ChristenUnie lijkt bij het innemen van haar standpunt impliciet te doelen op anderen die het in haar ogen minder goed doen: 'Voor herstel van vertrouwen zijn geen stelselwijzigingen nodig, maar betrouwbare politici, die zich dienstbaar opstellen, trouw aan de publieke zaak' (2006: 29). Deze nadruk op de integriteit van politici vinden we ook bij de SGP: 'Waar burgers beter van worden, ja zelfs recht op hebben, zijn vertegenwoordigers die staan voor hun zaak, die betrouwbaar en integer zijn' (2006: 23). Daarnaast is 'eerlijkheid' voor de SGP een belangrijke deugd, waarbij zij vooral haar eigen eerlijkheid onder de aandacht tracht te brengen: 'Wij doen een doordachte poging om eerlijke oplossingen voor te stellen, zonder te pretenderen voor alles en iedereen een perfect en pasklaar antwoord te hebben' (2006: 3) en: 'De SGP komt er eerlijk voor uit dat zij het liefst zou zien dat alle kinderen opgroeien bij het licht van een open Bijbel' (2006: 10). Maar 'eerlijkheid' wordt door de SGP ook vaak uitgelegd in het licht van de eerlijke verdeling van middelen: 'Daarbij geldt dat het (bijbelse) uitgangspunt dat de arbeider zijn loon waardig is en dus een eerlijke beloning krijgt voor zijn inspanningen' (2006: 34) of: 'Zo worden de lasten eerlijker verdeeld over de huishoudens in Nederland' (2006: 8). In al deze voorbeelden wordt 'eerlijkheid' niet gebruikt in de zin van een deugdenbegrip dat onder het cluster 'betrouwbaarheid' als deugd valt. Als 'eerlijkheid' gebruikt wordt in het licht van de verdeling van middelen of lasten, zou zij wellicht kunnen vallen onder het cluster 'rechtvaardigheid' waar we in de distributieve rechtvaardigheid deze eerlijke verdeling van middelen terugvinden.

In de programma's van de liberale partijen (VVD en D66) is betrouwbaarheid nauwelijks een issue. Daar waar er scores waar te nemen zijn in dit cluster, gaat het met name om een 'eerlijke kans' op zelfontplooiing voor iedereen ('Wij willen dat iedereen een eerlijke en gelijke kans krijgt om zich te ontwikkelen en te ontplooiën' [D66 2006: 8]) of om de betrouwbaarheid van beleid (bijv. energiebeleid of het toelaten van DNA onderzoek als bewijsmiddel in een strafproces).

Bij GroenLinks scoort ook vooral 'eerlijkheid' binnen het cluster 'betrouwbaarheid', en wel in de betekenis van een eerlijke handel met derde wereld landen, eerlijke producten via de biologisch en biologisch-dynamische productieprocessen en eerlijke kansen op zelfontplooiing voor alle burgers. Nergens wordt 'eerlijkheid' dus als een individuele deugd van burgers gebruikt.

De score m.b.t. het cluster 'betrouwbaarheid' in het PvdA-verkiezingsprogramma van 2006 is bijzonder hoog, omdat de schrijvers van dit programma op belangrijke beleidsterreinen de slogan 'eerlijk delen' gebruiken als de kern van de PvdA-visie. Hoewel 'eerlijkheid' hier wel als deugd voorkomt, dient het niet ter typering van een op individuen slaande burgerlijke deugd. Ook wordt de term 'eerlijkheid' gebruikt in de context van binnenlands en buitenlands beleid: 'Een aantal reparaties is wel noodzakelijk om de systemen eerlijker, activerender en minder bureaucratisch te maken' (2006: 20) en: 'Nationale overheden moeten geholpen worden bij de opbouw van een rechtsstaat en het organiseren van vrije en eerlijke verkiezingen' (2006: 57). In deze betekenis is 'eerlijkheid' niet gebruikt als deugd. De tweede peiler in dit cluster voor de PvdA is de deugdterm 'betrouwbaarheid'. Deze deugd houdt de PvdA voornamelijk bezig met betrekking tot haar eigen functioneren en/of het functioneren van de overheid: 'Dat geldt ook voor de overheid: die moet betrouwbaar en voorspelbaar zijn' (2006: 58) en 'Een betrouwbare overheid betekent integere en

betrouwbare politici en ambtenaren. Dat vereist een verstandig, betrouwbaar, eerlijk en bindend leiderschap' (2006: 2).

Het SP-programma uit 2006 is nog feller dan de programma's van andere partijen wat betreft kritiek op het functioneren van 'de politiek': het 'is nodig dat de politiek van geschonden beloften plaatsmaakt voor eerlijke politiek, voor politici die staan voor hun beloften' (2006: 8). De overige scores in het cluster 'betrouwbaarheid' bij de SP zijn volledig toe te schrijven aan uitdrukkingen omtrent het nationaal en internationaal 'eerlijk' verdelen van rijkdom d.m.v. een 'eerlijkere verdeling van de macht' (2006: 68) en 'het bevorderen van eerlijke handel' (2006: 69).

Concluderend kunnen we stellen dat de scores van het cluster 'betrouwbaarheid' voor het grootste gedeelte steunen op de deugd 'betrouwbaarheid' zelf. Deze deugd wordt door de politieke partijen niet gebruikt als positieve karaktereigenschap van individuele burgers, maar veeleer om uiting te geven aan hun erkenning van het publieke wantrouwen jegens 'de politiek' en het eigen functioneren. 'Eerlijkheid' komt ook veel voor in de programma's, maar veelal in de betekenis van 'eerlijk delen' van middelen. In die zin zou het ervoor pleiten deze vorm van 'eerlijkheid' op te nemen onder het cluster 'rechtvaardigheid' (zie distributieve rechtvaardigheid). Echter, voor de resultaten van dit onderzoek is dat van minder belang, daar ook 'eerlijkheid' nauwelijks genoemd wordt als deugd van individuen.

2.2.7. Doelgerichtheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	1	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	3	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	1	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Binnen het cluster 'doelgerichtheid' onderzoeken we de deugden 'doorzettingsvermogen', 'doelgerichtheid', 'gedrevenheid', 'doelbewustheid' en 'daadkracht'. Zoals hierboven duidelijk blijkt zijn partijprogramma's nauwelijks gericht op de deugden in dit cluster. Opvallend is dat enkel de liberale partijen scoren, en wel op de deugd 'daadkracht'. Deze deugd is echter niet gericht op individuele burgers, maar op de slagkracht en het optreden van de overheid. Daarnaast moet rekening gehouden worden met het feit dat de term 'krachtig zijn' in ons onderzoek onder het cluster 'moed' valt. Daar zullen we zien dat de woorden 'kracht' en 'krachtig' eveneens vaak gebruikt worden voor het gewenste optreden van de overheid.

2.2.8. Liefde

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	2	0	0	3	1 [0]	0 [0]	0 [0]	3 [1]
CU	1	-	-	2	1 [1]	-	-	2 [1]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	8	2	0	0	4 [2]	1 [1]	0 [0]	0 [0]
SP	1	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Het deugdencluster 'liefde' omvat naast 'liefde' ook 'gevoeligheid', 'tederheid', 'warmte' en 'liefhebbend zijn'. In het empirische ISW-onderzoek (Van Oudenhoven 2008) werden de deugd 'liefde' en haar clustergenoten regelmatig door gemeenteraadsleden genoemd. In de analyse van de politieke partijprogramma's lijkt het cluster 'liefde' niet of nauwelijks een rol te spelen. Opvallend is wel dat de enige partijen, die scoren op het cluster 'liefde', de christelijke partijen zijn.

Dit hangt waarschijnlijk samen met de theologische connotaties van de deugdenterm 'liefde'. Liefde is (naast 'geloof' en 'hoop') één van de drie klassieke theologale deugden. Thomas van Aquino b.v. onderscheidt tussen 'amor' en 'caritas', waarbij de laatste de deugdelijke vorm van liefde is. Caritas behelst het wensen van een goed leven aan een ander, de ander voorbij zijn eigen wereld een beter bestaan laten zien en het delen van het goede binnen een gemeenschap van gelijkgestemden.

Het is deze betekenis van 'liefde' die we tegenkomen in de programma's van de christelijke partijen, bijvoorbeeld bij de SGP: 'In een gezin dat intact is en geborgenheid biedt, komen de leden ieder voor zich en samen met elkaar goed tot hun recht. Ook in de samenleving staan zij sterk. Maar waar de onderlinge liefde ontbreekt en mensen hun eigen gang gaan, is vaak verdriet en gebrokenheid' (2006: 4). Bij het CDA vinden we deze vorm van 'liefde' een drietal keren terug in haar beginselprogramma, steeds in de vaste formule 'geborgenheid, liefde en onderlinge zorg' (1980: 4, 15). Dit drietal termen gebruikt de partij niet alleen in haar bespreking van huwelijk en gezin, maar tevens in haar visie op gezondheidszorg en ouderenbeleid.

Concluderend kunnen we stellen dat het cluster 'liefde' zich slechts vertegenwoordigd ziet in de programma's van de christelijke partijen. Daar komt zij een enkele keer voor in de klassieke betekenis van de theologale deugd, en schetst zij de visie die de partij heeft op de invulling van goed burgerschap: de burger die in *caritas* leeft met zichzelf en zijn omgeving.

2.2.9. Moed

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	0	0 [0]			0 [0]
D66	26	0	0	0	3 [3]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	4	0	-	0	1 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	24	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	3	0	0	7	1 [1]	0 [0]	0 [0]	3 [1]

In het cluster ‘moed’ onderzoeken we naast ‘moed’ het voorkomen van de begrippen ‘heldhaftigheid’, ‘flinkheid’, ‘krachtig zijn’ en ‘durf’. Moed hangt samen met het tonen van vasthoudendheid over de eigen inbreng of het eigen initiatief, zelfs als er tegenwind te verwachten is.

In de partijprogramma’s van de Nederlandse politieke partijen is het cluster ‘moed’ nauwelijks vertegenwoordigd. De vier partijen die scoren in dit cluster (D66, GroenLinks, PvdA en VVD) scoren enkel op de term ‘kracht’ of ‘krachtig’. ‘Kracht’ of ‘krachtig zijn’ wordt vaak overdrachtelijk gebruikt, voor met name voor het optreden van overheid en gezagsdragers. Het woord ‘kracht’ is een belangrijk woord in het jargon van zowel D66 als PvdA. Bij een nadere analyse blijkt echter dat deze termen vrijwel nooit gebruikt worden als deugd. Waar deze term wél duidelijk als een deugd voorkomt, is als één van de vijf speerpunten van het partijprogramma 2006 van D66: ‘Vertrouw op de eigen kracht van mensen’ (2006: 13). Zij leggen dit als volgt verder uit: ‘Wij vertrouwen op de eigen kracht en ontwikkeling van mensen. Wij willen dat de overheid deze eigen kracht, vindingrijkheid en creativiteit van mensen ondersteunt en ruimte geeft’ (2006: 14). De overtuiging die hieruit spreekt hebben wij als deugd uitgelegd. Op eenzelfde wijze wordt het begrip gebruikt bij de VVD: ‘Wij liberalen hebben vertrouwen in de kracht van elk mens’ (2006: 2). Zij zien dit als de kern van het liberale gedachtegoed.

Bij de PvdA komt ‘kracht’ of ‘krachtig zijn’ als deugd niet voor. Zij gebruiken deze begrippen om hun eigen woorden kracht bij te zetten of te stellen dat de partij een bepaald beleid ‘krachtig wil ondersteunen’.

‘Moed’ als begrip komt alleen voor bij de SP, maar alleen in een vaste uitdrukking, niet als deugdbegrip: ‘Het zal de burger moed geven en ook inspireren om ook zelf bij te dragen aan het handhaven van een fatsoenlijke samenleving en onderling respect’ (1994: 12). Omdat ‘moed’ hier wordt gebruikt in haar passieve betekenis (‘een hart onder riem’) en niet als actief gedrag, dat zich kenmerkt door standvastigheid in het zicht van gevaar/risico, is hier geen sprake van deugdelijk gedrag.

2.2.10. Rechtvaardigheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	3	6	4	5	1 [0]	2 [0]	1 [0]	0 [0]
CU	13	-	-	5	2 [1]	-	-	1 [0]
D66	6	6	1	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	3	8	-	5	1 [0]	2 [0]	-	1 [0]
PvdA	9	20	0	2	2 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	8	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	9	0	12	1	2 [1]	0 [0]	4 [0]	0 [0]
SP	3	1	2	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	1	3	4	3	0 [0]	0 [0]	0 [0]	1 [0]

Binnen het cluster ‘rechtvaardigheid’ vallen naast ‘rechtvaardigheid’ ook ‘gevoel voor recht en onrecht’, en ‘redelijkheid’.¹⁴ Uiteraard is de strekking van ‘rechtvaardigheid’ politiek bijzonder omstreken. Interessant is dat enkele conceptuele differentiaties, die als eerste door de Griekse filosoof Aristoteles zijn gemaakt m.b.t. ‘rechtvaardigheid’, nog steeds een houvast kunnen bieden bij de interpretatie van de strekking van deze term in de politieke programma’s. Aristoteles maakt een onderscheid tussen rechtvaardigheid ‘als een volkomen deugd voor zover deze betrekking op het handelen jegens anderen heeft’, en aan de andere kant staat voor hem ‘de “particuliere rechtvaardigheid”, die onderverdeeld wordt in een “verdelende (distributieve)” en een “corrigerende” rechtvaardigheid’ (Becker 2007: 288).

Het is vooral deze ‘particuliere’ rechtvaardigheid die we terug vinden in de programma’s van politieke partijen. Binnen de particuliere rechtvaardigheid is de distributieve rechtvaardigheid het sterkst vertegenwoordigd. Het gelijke verdelen van middelen is voor de partijen aan de ‘linkerzijde’ van het politieke spectrum vaak een speerpunt in hun programma. Opvallend is dat die gelijke verdeling van goederen steeds meer verschoven is van een *internationale* discussie over ontwikkelingssamenwerking e.d. naar een *nationale* discussie waarbij de sociaal zwakkeren in de samenleving en in de programma’s van 2006 de autochtone medeburger centraal is komen staan.

De corrigerende rechtvaardigheid daarentegen vinden we traditioneel voornamelijk bij de partijen aan de ‘rechterzijde’ van het politieke spectrum, maar in recente programma’s zien we benoemingen van corrigerende rechtvaardigheid voornamelijk bij de PvdA, bijv.: ‘een streng en rechtvaardig asielbeleid’ (1994: 2, 31 e.v., 35, 38 e.v.; 2006: 35, 40, 54), hetgeen weer geleid heeft tot scherpe kritiek op de kaders van ‘streng en rechtvaardig’ door onder andere de Christen Unie en GroenLinks.

Dat ‘streng en rechtvaardig’ een zekere spanning met zich mee brengt, daarvan zijn de meeste partijen wel doordrongen. Discussies rondom deze vorm van rechtvaardigheid spelen zich af op het vlak van de grenzen en begrenzingen: diverse partijen pleiten voor barmhartigheid en menselijkheid.

¹⁴ Confessionele partijen spreken vaak van ‘gerechtigheid’ in plaats van ‘rechtvaardigheid’. Deze term is niet meegenomen onder de deugd ‘rechtvaardigheid’.

Het CDA richt zich met name op het concept van rechtvaardigheid op macroniveau, d.w.z. als onderdeel van democratie of in internationale verhoudingen: ‘De overheid kan zich ook meer richten op haar kerntaken: veiligheid, het handhaven van de rechtsorde, het bevorderen van een goede marktwerking, het faciliteren van maatschappelijke verbanden, het steunen van de zwakken en het bijdragen aan vrede en rechtvaardigheid in de wereld’ (2006: 18) en: ‘De grootste uitdaging is misschien nog wel te laten zien dat een democratische samenleving in staat is die problemen rechtvaardig en duurzaam op te lossen’ (1994: 12). De Christen Unie sluit hierbij aan, maar benadrukt meer dan het CDA de waarden waarvoor – naar hun interpretatie – een op christelijke leest geschoeide partij¹⁵ dient te staan en uit hiermee impliciet kritiek op het beleid van de Nederlandse overheid (vóór 2006): ‘Vreemdelingenbeleid en integratiebeleid werden “streng en rechtvaardig”, maar in de toepassing ging te vaak de menselijkheid verloren’ (2006: 5) en: ‘Voor de ChristenUnie is een goede samenleving een samenleving die gekenmerkt wordt door onderlinge verbondenheid: rechtvaardig, verantwoordelijk en toekomstbestendig’ (2006: 6) of: ‘De ChristenUnie gaat deze uitdagingen [globalisering en internationalisering] aan. Kernwoorden daarbij zijn rechtvaardigheid, solidariteit en duurzaamheid’ (2006: 51). Meer nog dan in het programma van de ChristenUnie koppelt de SGP haar verstaan van het begrip ‘rechtvaardigheid’ aan hun interpretatie van Gods’ plan en de Bijbel: ‘Rechtvaardige afweging kan slechts plaatsvinden indien aan de Gerechtigheid, die de wet Gods vraagt en die het Evangelie geeft, volle zwaarte wordt verleend’ (1977: 2). Uiteindelijk bepaalt volgens de SGP niet de mens wat rechtvaardig en rechtvaardigheid is, maar is het de Goddelijke gerechtigheid die richt.¹⁶ In deze analyse is bij de SGP uitgegaan van een rechtvaardigheidsbesef dat in lijn ligt met Gods gerechtigheid, en waarden zoals barmhartigheid. Dat deze notie van rechtvaardigheid voor de SGP leidend is, blijkt ook uit hun opvattingen rondom asielbeleid: ‘En als het gaat om de toelating van asielzoekers en anderen die hun heil in Nederland zoeken, komt het aan op het vinden van een goed evenwicht tussen enerzijds rechtvaardigheid en anderzijds barmhartigheid’ (2006: 20).

Internationalisering en internationale verhoudingen zijn de kern van waaruit GroenLinks het begrip rechtvaardigheid benadert. Zij stelt dat rechtvaardigheid in een globaliserende wereld gekenmerkt wordt door de notie dat de aarde van iedereen – mens en dier – is, en dat rechtvaardigheid het best tot haar recht komt als multiculturaliteit en duurzaamheid worden bevorderd. ‘Het spreekt vanzelf dat de beste garantie voor een rechtvaardige samenleving en voor het behoud van tolerantie ligt in een verdere versterking van de multi-culturele samenleving’ (1994: 3) en: ‘Of zoals de titel van dit programma aangeeft, het streven naar een wereld als veilige, rechtvaardige en duurzame woning voor al haar bewoners’ (1994: 3). GroenLinks stelt dus dat rechtvaardigheid niet samen hoeft te gaan met gelijkheid, zelfs niet met eerlijkheid. Zij stelt terecht dat rechtvaardigheid in de politiek geleid heeft tot een koppeling aan de economie, waardoor slechts distributieve rechtvaardigheid als concept is overgenomen. Maar, zo stelt zij: ‘Daar waar de markteconomie wel

¹⁵ Zoals ook blijkt uit: ‘Vanuit de Bijbelse opdracht te zorgen voor recht en gerechtigheid, een van de centrale noties van de christelijke politiek, streeft de ChristenUnie naar rechtvaardige internationale verhoudingen en handelsstructuren in de wereld en naar vrede, veiligheid en respect voor de mensenrechten’ (2006: 40).

¹⁶ SGP: “Het is een dienende regering – een roeping om de samenleving zo rechtvaardig mogelijk te dienen [in dienst van de gerechtigheid]” (1977: 3).

efficiënt is, zijn de gevolgen lang niet altijd rechtvaardig' (1994: 44) en: 'Soms is het goed dat rechtvaardigheid boven efficiëntie wordt verkozen' (1994: 44). Zo zien we dat de partij 'rechtvaardigheid' nauwelijks als deugdenterm voor (het gedrag van) individuele burgers gebruikt.

Bij de liberalen (D66, VVD) zien we inderdaad ook dat het concept van rechtvaardigheid niet verbonden met innerlijke eigenschappen van personen, of zelf niet met een notie van harmonie tussen verschillende groepen, sociale verbanden of internationale verhoudingen; hier wordt het concept enkel verbonden met de eerlijke verdeling van middelen, waarbij afhankelijk van de politieke positie van de partij de meningen over de inhoud van die eerlijke verdeling uiteenlopen.¹⁷ De VVD wijst op haar uitgangspunten: 'Richtsnoer voor dit programma en voor het politieke handelen van de VVD vormen de liberale beginselen te weten; vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid van de mens' (1994: 3). Hoe deze sociale rechtvaardigheid dient te worden ingevuld wordt niet geheel duidelijk. Wat wel uit het programma spreekt is dat rechtvaardigheid voor de VVD veelal samenhangt met het recht dat ieder individu heeft om te kiezen; uitgangspunt is de eigen kracht en autonomie. D66 geeft een interessante invulling aan de Aristotelische overtuiging dat een eerlijke verdeling van middelen leidt tot een rechtvaardige en goed functionerende maatschappij, waardoor het individu de volle kans krijgt zichzelf te ontplooiën: 'Dat de lasten daarvan [uitkeringen] gemeenschappelijk gedragen worden, is een zaak van sociale rechtvaardigheid en van verlicht eigenbelang' (1994:16).

De SP sluit aan bij beide liberale partijen in die zin dat ook zij het begrip rechtvaardigheid nergens interpreteert als deugd van individuele burger, maar enkel in de zin van een beleidsdoelstelling. Weliswaar verschilt de invulling van het begrip rechtvaardigheid. Voor de SP is dit gelijkheid in de verdeling van middelen.

Bij de PvdA zien we dat de notie van rechtvaardigheid veranderd is door de tijd. De partij stelt in haar programma van 1994 een lange en bestendige traditie te hebben, die gedragen wordt door kernwaarden: 'Het idee is niet nieuw maar een actuele vertaling van de drie tradities die de PvdA vanaf haar oprichting in 1946 hebben beïnvloed: de vrijzinnig-democratische (open samenleving), de sociaal-democratische (rechtvaardigheid) en de cultuur-socialistische (gemeenschapszin)' (1994: 6). In 1994 pleit de partij voor 'sociale rechtvaardigheid', waarmee voornamelijk de verdeling van middelen, maar zeker ook de solidaire opvang van 'de zwakkeren' wordt bedoeld. Er is een scherpe veroordeling van het kabinetsbeleid van 'strengere rechtvaardigheid', waarbij men zich afvraagt: 'Bestond en bestaat er steun voor dit samenhangende doch grimmige streven naar strengere rechtvaardigheid?' (1994: 32). Het schetst dan ook de verbazing dat het verkiezingsprogramma van de PvdA in 2006 het begrip rechtvaardigheid geheel invult langs de lijnen van dit concept van 'strengere rechtvaardigheid': 'Voor de PvdA is de lijn daarbij helder: we zijn voor een streng maar rechtvaardig en humaan asielbeleid' (2006: 35) en: 'We staan voor een streng maar rechtvaardig asielbeleid' (2006: 40). Het verband tussen rechtvaardigheid en het asielbeleid is ook aanwezig bij de PvdD, overigens zonder dat 'rechtvaardigheid' hier

¹⁷ Bijv. bij de VVD: 'Het is niet rechtvaardig als deze [inkomensverschillen] verschillen door de overheid voor een groot deel worden wegbelast' (1994: 4) en bij D66: 'heffen van belastingen en sociale premies is niet alleen nodig voor de financiering van de collectieve uitgaven, maar moet tevens dienstbaar zijn aan een rechtvaardiger inkomstenverdeling (heffing naar draagkracht)' (1977: 4).

als deugdterm wordt gebruikt: ‘rechtvaardig asielbeleid’, ‘rechtvaardige behandeling van mensen’ zijn typische wendingen (2006: 39).

Wat duidelijk wordt uit deze analyse is dat (met uitzondering van CU en SGP) geen enkele partij de individuele burger aanspreekt op de deugd rechtvaardigheid. In de programma’s van andere partijen speelt rechtvaardigheid uitsluitend op het niveau van politieke macrostructuren, en wordt vooral gerealiseerd door ‘hogere instanties’ of dit nu internationale instanties en verdragen zijn, of de regering.¹⁸ Gezien het evidente maatschappelijke belang van rechtvaardig handelen door de burgers is dit op z’n minst opmerkelijk te noemen.

2.2.11. Openheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	4	3	2	0	0 [0]	1 [0]	1 [0]	0 [0]
CU	3	-	-	1	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	6	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	4	2	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	3	4	0	1	1 [1]	4 [2]	0 [0]	0 [0]
PvdD	2	-	-	-	-	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	7	1	2	0	3 [0]	1 [0]	2 [0]	0 [0]
SP	2	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	2	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Binnen het cluster ‘openheid’ worden naast ‘openheid’ de volgende deugdenbegrippen onderzocht: ‘belangstelling’, ‘openhartigheid’, ‘tolerantie’ en ‘verdraagzaamheid’. Zoals de tabel duidelijk weergeeft, is dit cluster relatief schaars vertegenwoordigd in de programma’s van de diverse politieke partijen. Met uitzondering van de PvdA, die in haar verkiezingsprogramma’s van 1994 en 2006 de ‘openheid’ van burgers in termen beschrijft die wij als individuele burgerlijke deugden interpreteren, komen de begrippen uit dit cluster niet voor als deugdbegrippen die op het gedrag en de karakter van burgers slaan.¹⁹

¹⁸ Wel valt op dat alle partijen ‘recht’ veelvuldig (vooral in vaststaande verbindingen) gebruiken in hun programma’s. Bijvoorbeeld, Christen Unie: ‘tot hun recht komen’, ‘recht hebben op’, ‘recht’ 147x; PvdA ‘Recht’ als woord en afgeleide wordt 111x gescoord; SGP, ‘recht hebben op’ 69x; SP 129x: ‘recht hebben op’, ‘mensenrecht’, ‘verworven recht’ etc. Bij de VVD scoorden ‘recht’, ‘voorrecht’, ‘rechten van mensen’ 24x.

¹⁹ ‘Van de al langer in Nederland wonende bevolking wordt een open houding en een actieve belangstelling verwacht’ (2006: 39). In 1994 stelt de PvdA: ‘Openheid tegenover andere culturen en multiculturele democratie begint niet ergens in Europa, maar in de eigen straat of wijk’ (1994: 44). Dat openheid door de PvdA niet als een gemakkelijke deugd wordt gezien, blijkt uit bewoordingen dat de burger zijn best moet doen om die openheid te betrachten, te handhaven en te vergroten: ‘Die openheid is niet gemakkelijk, want als medeburger werd en wordt nog steeds vooral diegene ervaren die deelt in dezelfde culturele gewoonten, tradities, die dezelfde taal spreekt, enz.’ (1994: 44). Desalniettemin is

De relatief schaarse scores op het cluster ‘openheid’ zijn opmerkelijk omdat naast ‘openheid’ met ‘tolerantie’ een in de traditie van de politieke filosofie centrale burgerlijke deugd tot de onderzochte begrippen hoort. ‘Tolerantie’ komt van het Latijnse *tolerare*, hetgeen ‘(ver)dragen’ of ‘uithouden’ betekent. Hierin ligt al de betekenis besloten dat tolerantie wordt gezien als een deugd als iemand in het licht van zijn eigen meningen, ideeën en overtuigingen in staat is een ander, die er geheel andere meningen, ideeën of overtuigingen op na houdt ‘te verdragen’. Dat hij of zij in staat is om het ongemak van een dergelijke aanwezigheid ‘uit te houden’. Hiermee wordt tolerantie een garantie voor de autonomie van het individu en op deze wijze tot een morele plicht van eenieder in een pluriforme samenleving.²⁰ Daar waar burgers open staan, belangstelling hebben, openhartig en tolerant zijn ontstaat een vorm van luchtigheid en respect en wordt de kans op dialoog vergroot. Gezien het evidente maatschappelijke belang van de deugden tolerantie en openheid voor o.a. de integratieproblematiek zijn de schaarse scores opmerkelijk. In plaats van de deugdenbegrippen uit dit cluster te gebruiken voor de aanbeveling van een maatschappelijk eminent belangrijke burgerlijke houding, gebruiken de partijprogramma’s het woord ‘open’ vooral om daarmee in te gaan op kritiek op het politieke klimaat. Zowel in de programma’s van 1994 als van 2006 leggen de partijen de nadruk op een ‘open en eerlijke’ politiek, ‘openheid en openbaarheid van bestuur’ en ‘openheid en integriteit van bestuurders’.²¹

Concluderend moeten we stellen dat het cluster ‘openheid’ als deugdencluster niet erg in de politieke belangstelling staat. Openheid richt zich met name op de eigen invulling van de bestuurlijke functie en vanaf 1994 ook sterk vingerwijzend naar de manier waarop de overheid functioneert. De roep om openheid lijkt dus met name ingegeven door een vooronderstelde ondoorzichtigheid van ‘de politiek’ en is – met uitzondering van de PvdA – nergens gericht op karaktereigenschappen van burgers.

een goed burger iemand die ‘openheid en belangstelling [betracht] voor het andere en het vreemde, in Nederland en elders’ (1994: 96).

²⁰ Recente ontwikkelingen van het tolerantiebeprip (o.a. bij Walzer [1997]) gaan zelfs zover dat zij niet alleen een ‘uithouden’ of ‘niet-discrimineren’ voorstaan, maar een stimulering van de verschillen en het ontwikkelen van een openheid voor het andere.

²¹ D66 noemt het woord ‘open’ uitzonderlijk vaak: Het woord ‘open’ wordt 73x gevonden. Voor onze analyse is dit echter van weinig belang, aangezien de term vooral in vaste uitdrukkingen gebruikt wordt, maar niet als deugd. Te denken valt aan uitdrukkingen als ‘open grenzen’, ‘open structuren’, ‘open economie’, ‘open samenleving’.

2.2.12. Hoop

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	2	2	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	2	-	-	0	0 [0]			0 [0]
D66	3	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	1	0	-	1	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	2	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	2	3	0	1	0 [0]	1 [0]	0 [0]	1 [1]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

‘Hoop’ als één van de drie klassieke theologale deugden wordt in de partijprogramma’s nauwelijks genoemd. Voor de hoge scores van het cluster ‘hoop’ is er een plausibele verklaring. Naast ‘hoop’, ‘solidariteit’ en ‘steun’ vormen ‘menselijkheid’ en begrip’ dit cluster. Het zijn juist de politiek populaire begrippen ‘solidariteit’ en ‘steun’ die hoog scoren.

Voor Augustinus, wiens verhandelingen één van de eikpunten is van het christelijke discours over de drie theologale deugden geloof, hoop en liefde, hing ‘hoop’ nauw samen met ‘geloof’. Het hield namelijk de vooronderstelling in van verlossing: men zou opstaan uit de dood, het laatste oordeel overleven en verlost worden door God. Voor Thomas van Aquino houdt ‘hoop’ als deugd het midden tussen wanhoop en veronderstelling van genade (vgl. Mann 1998: 329). Zij die wanhopen hebben te weinig hoop en geloven niet dat zij in aanmerking komen om verlost te worden. Anderzijds zijn zij die vasthouden aan de veronderstelling van een automatische genade ook verstoken van hoop, omdat zij verwachten dat hoop niet noodzakelijk is. Tegenover deze theologische interpretatie van ‘hoop’ is op het feit te wijzen dat ‘hoop’ heden ten dage ook seculier kan worden ingevuld. Het is voornamelijk deze seculiere vorm van ‘hoop’, namelijk in de zin van ‘hoop op het goede leven’, die bedoeld wordt in dit cluster.

Opvallend is dat de SP de enige partij is die spreekt over hoop: ‘Maar een beleid dat mensen niet angstig maakt, maar hoop geeft voor de toekomst en burgers weer vertrouwen geeft in de politiek en in elkaar’ (2006: 4) en: ‘het bieden van perspectief en hoop [in de bestrijding van terrorisme]’ (2006: 69).

Samenvattend kunnen we stellen dat ‘hoop’ als deugd in de klassieke door de theologie vormgegeven zin in de programma’s van politieke partijen niet voorkomt, en in een seculiere betekenis uiterst zelden. De schaarste van het deugdenbegrip ‘hoop’ is opmerkelijk als we deze contrasteren met de omnipresentie van het begrip ‘hoop’ in de Amerikaanse politieke retoriek (bijv. bij President-elect Obama). De Nederlandse partijen lijken dergelijke grote woorden te schuwen, maar de vraag is of ‘hoop’ niet zelfs in de nuchtere Nederlandse politieke programma’s zou moeten worden gethematiseerd als een maatschappelijk belangrijke burgerlijke deugd, die mensen in staat stelt, positief en actief om te gaan met de ingrijpende politieke en economische veranderingen in onze tijd.

2.2.13. Matigheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Het cluster ‘matigheid’ omvat naast ‘matigheid’ zelf de volgende deugden: ‘beheerstheid’, ‘oppassendheid’, ‘tactvol zijn’ en ‘plichtsgetrouwheid’. Al vanaf het vroegste begin van de deugdenethiek behoort ‘Matigheid’ tot de belangrijkste (kardinale) deugden. Het houden van ‘maat’ wordt gezien als een kwaliteit die er voor kan zorgen dat de maatschappij niet ten onder gaat aan verleidingen zoals hebzucht. In de moderne tijd wordt de deugd ‘matigheid’ vaak als ouderwets beschouwd; er is weinig aandacht voor. Van Tongeren (2007: 200) noemt dit terecht opmerkelijk, aangezien juist in onze tijd met haar vele keuzemogelijkheden en ethische en milieu-problemen de discussie over matigheid en ‘de juiste maat’ noodzakelijker lijkt dan ooit. Toch heeft ook de politiek deze deugd niet opgepikt. Zij komt in de programma’s simpelweg niet voor.

H3. Deugden in de publieke perceptie

Hoe sluiten deze resultaten aan bij de perceptie van de deugden in een breder publiek? Binnen het kader van dit kortdurende onderzoek van partijprogramma's kon uiteraard geen brede, empirische meting worden ondernomen van de publieke perceptie van deugden, die in politieke programma's belangrijk zijn. Wij maken in het vervolg gebruik van de 'ruwe data' van het empirische ISW-deugdenonderzoek onder leiding van J.P.L.M. van Oudenhoven (ISW 2008). Hierbij is te letten op het bijzondere karakter van dit onderzoek. Het empirische ISW-onderzoek heeft bewust gekozen voor relatief kleine samples van 'beïnvloeders' van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden en bij hen naar deugdbegrippen geënquêteerd. Daardoor konden bepaalde vragen die achteraf voor het onderhavige onderzoek interessant waren geweest, niet aan bod komen. Er is b.v. niet geïnformeerd naar evt. politieke activiteiten van de niet-gemeenteraadsleden. Echter, het ligt voor de hand aan te nemen dat de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders niet in wezenlijk hogere mate politiek belangstellend en actief zijn dan de gemiddelde Nederlandse bevolking.²²

Voor ons zijn bijzonder interessant de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders, omdat deze, anders dan de geënquêteerde gemeenteraadsleden, niet bij voorbaat politieke ambtsdragers zijn en daardoor waarschijnlijk dichter staan bij het politieke (in)activiteitspatroon van de gehele bevolking. Wij kijken hier vooral naar de open antwoorden en het taalgebruik dat hierin voorkomt.

Het algemene beeld, dat uit de open antwoorden naar voren komt, is dat van een *apolitieke deugdenbeleving* van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders. Over het algemeen zijn deugden concepten die sterk gebonden zijn aan min of meer specifieke *rollen* die een mens heeft. Het is dan ook niet verrassend dat de respondenten in hun open antwoorden aan de deugden een invulling geven die sterk is gekleurd door hun eigen beroep. Bijvoorbeeld de leerkrachten geven op de vraag hoe zij proberen de door hen genoemde deugden in de praktijk te brengen, vanzelfsprekend invullingen zoals 'Door om te zien naar de leerling, de persoon van de leerling is heel belangrijk voor me' of: 'Door het met je collega's te hebben over wat je belangrijk vindt in de omgang met elkaar en met de kinderen en elkaar daarin te ondersteunen'. Geestelijk leiders noemen activiteiten zoals: 'Door lezingen te geven en de eigenschappen tijdens diensten te benadrukken'.

Het valt echter ook op dat er nauwelijks een besef lijkt te zijn dat de door de geënquêteerden genoemde deugden ook een belangrijke invulling kennen vanuit de rol van burger. De deugden worden geïnterpreteerd als eigenschappen die in het private en beroepsveld spelen, maar die geen politieke strekking lijken te hebben.

Weliswaar geven ook leerkrachten en geestelijk leiders antwoorden die duiden op de mening dat hun werk een maatschappelijke of politieke invloed kan hebben, maar dit verband blijft meestal indirect, en heeft vooral betrekking op de algemene sociale en culturele sfeer. Veel leerkrachten onderstrepen bijvoorbeeld hun 'voorbeeldfunctie', waarbij het zich als medemens verantwoordelijk gedragen als één van de aspecten

²² Vgl. het onderzoek van Dekker (2005), die zeer lage scores vindt voor 'politiek actief zijn' als belangrijk ingrediënt van 'goed burgerschap' (in Nederland in 2002/3: 2%) vgl. Dekker (2005).

wordt meegenomen. Zij noemen ook de projecten van hun school met betrekking tot culturele educatie en sociale vaardigheden. De bredere maatschappelijke betekenis van de eigen voorbeeldfunctie wordt door sommige leerkrachten genoemd (b.v. dat het verbeteren van de communicatieve vaardigheden van de leerlingen zal leiden tot een meer tolerante maatschappij), en sommigen zien hierin hun betrokkenheid bij actief burgerschap, maar er wordt meestal geen rechtstreeks verband gelegd tussen de eigen rol en politieke thema's. De antwoorden van de leerkrachten geven dus blijk van een betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving, maar deze betrokkenheid wordt nauwelijks in directe zin politiek geïnterpreteerd.

Hetzelfde beeld vinden wij bij de geënquêteerde geestelijk leiders. De antwoorden tonen een betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving, maar deze betrokkenheid uit zich vooral in het voorbeeldkarakter van het eigen functioneren op sociaal gebied: men wil uitdragen wat het betekent om een goed mens te zijn, maar een politieke invulling daarvan ontbreekt. De geestelijk leiders willen een voorbeeld zijn voor hun achterban en willen hun eigen ideeën over deugden persoonlijk uit dragen door als een goed mens te leven in woord en daad. Hoe dit leven er uit dient te zien, wordt uiteraard sterk ingegeven door de religieuze achtergrond van waaruit de geestelijk leider spreekt. Bijv. antwoordt één van de respondenten: 'Door te leven volgens het evangelie van Jezus Christus', terwijl een ander stelt: 'D.m.v. gebed en rituele wassing (gezicht, handen en voeten wassen waardoor je tot rust komt)' maar ook: 'Door te beseffen dat de wereld niet voor mezelf is'. Uit dit soort antwoorden blijkt dat ideeën over wat 'deugdelijk leven' is door deze twee groepen van 'beïnvloeders' niet in directe zin politiek worden ingevuld.

Als er in directe zin politieke uitspraken worden gedaan, nemen deze de vorm aan van kritiek op de Nederlandse maatschappij in het algemeen en de overheid in het bijzonder. Het zijn vooral de religieuze leiders die zich ergeren aan bepaalde zaken in Nederland: 'Nederland schiet door in tolerantie, niet alles moet kunnen. Bv. Roepen in een stadion alle joden aan het gas'. Een respondent laat ook zijn bezorgdheid zien over de effecten van de politiek in de maatschappij: 'Ik voel me ongemakkelijk over politiek, er is teveel verharding, een te streng (jeugd) beleid.' De kritiek op de overheid toont evenwel een bepaalde betrokkenheid. Een respondent stelt: 'De nog steeds te tolerante en slappe houding van de overheid t.a.v. bepaalde ontwikkelingen. De overheid moet meer actief en preventief beleid hebben'. Leerkrachten spreken in dit verband vooral over jeugdbeleid, vrijheid van onderwijs en de manier waarop de dagelijkse praktijk op school beïnvloed wordt door bepaalde politieke beslissingen. Zij zijn vooral bezig met de manier waarop mensen in zijn algemeenheid en hun leerlingen in het bijzonder meer respectvol, toleranter en ruimdenkende met elkaar kunnen omgaan. Één leerkracht noemt hierbij zijn ergernis aan wat hij 'de blootcultuur' noemt, en verwijst daarbij naar het 'inburgeringsfilmpje' van de overheid, dat volgens hem veel te ver gaat. Een ander noemt de 'morele verarming': 'De verarming van Christelijke liberale regering, grote groep leeft in armoede en ellende'. Ook noemen veel leerkrachten de 'slappe houding' van de overheid aangaande seks en drugs; deze focus is opvallend en hangt wellicht sterk samen met hun beroep, waarin zij de gedragingen van – vooral jonge – mensen van dichtbij meemaken. Geestelijk leiders zijn vooral geïnteresseerd in de vrijheid van godsdienst en meningsuiting, alsmede de begrenzing daarvan. Zij vragen zich enerzijds af wat er gebeurt als de politiek maatregelen neemt die discriminerend kunnen zijn voor bepaalde religieuze groepen, terwijl zij anderzijds bezorgd zijn dat een te ver

doorgevoerde vrijheid van meningsuiting mensen zou kunnen kwetsen, hetgeen het risico van conflict en verharding met zich mee brengt. Zoals uit deze gegevens duidelijk wordt, is het vooral de eigen beroepsmatige achtergrond van waaruit de bevroegden spreken. Daarnaast wordt duidelijk dat de geuite kritiek vooral stoelt op een gebrek aan vertrouwen in de politiek. Om deze kritiek vorm te geven, kiezen de geënquêteerden echter niet voor actief politiek bezig zijn, maar zij richten hun pijlen veel meer individueel op het 'deugdelijk leven' van hun achterban. Dit doen zij, volgens hun eigen inschatting, in belangrijke mate door zelf het goede voorbeeld te geven. De eigen voorbeeldfunctie is gericht op de overdracht van vooral op de persoonlijke houding gerichte deugden, die weinig publieke en politieke invulling krijgen.²³ Als we in de open antwoorden een signaal voor de burgerschapsbeleving van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders mogen zien dan zou het passend zijn deze met het begrip 'apolitiek burgerschap' aan te duiden.²⁴ Hoe zien de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders de deugden die in partijprogramma's relatief hoog scoren? De open antwoorden laten het volgende beeld zien:

- In de programma's is het aanvaarden of 'nemen' van verantwoordelijkheid een belangrijke deugd. Ook de antwoorden van de 119 geënquêteerde geestelijke leiders en leerkrachten in het empirische ISW-deugdenonderzoek kunnen 14 keer zo worden geïnterpreteerd dat 'verantwoordelijkheid' volgens de respondenten een deugd is. Echter, als we kijken hoe de respondenten in hun toelichtingen het woord 'verantwoordelijkheid' actief gebruiken, valt op dat slechts één respondent met het commentaar '[door] verantwoordelijkheid te nemen' toelicht hoe de deugd verantwoordelijkheid in de praktijk te brengen is (ISW 2008: AA82). Van de vijf andere respondenten die het begrip 'verantwoordelijkheid' actief gebruiken, betreft het in drie gevallen niet een deugdbegrip maar een feitelijke constatering van verantwoordelijkheden (ISW 2008: BC50; BH58; BI68). Het begrip 'verantwoordelijkheid' is dus geenszins even centraal voor de geënquêteerden als in de onderzochte partijprogramma's. Er kan zelfs sprake zijn van een duidelijke afkeer van het hameren op verantwoordelijkheid door partijen en bestuurders, getuige het

²³ Deze weliswaar tentatieve interpretatie, die bij een explorerend onderzoek past) wordt ook ondersteund door het onderzoek van Dekker (2005). Dekker wijst erop dat wanneer burgers gevraagd wordt wat zij verstaan onder 'goed burgerschap' dan blijkt dat zij vrijwel niet aan politiek gehecht zijn. 'Voor de burgers zelf is de goede burger bovenal een sociaal ingesteld mens en vervolgens iemand met moreel besef en aandacht voor leefbaarheid en milieu. Activisme en deelname aan collectieve acties zijn duidelijk minder belangrijk' (Dekker 2005: 76 e.v.).

²⁴ Het concept 'apolitiek burgerschap' heeft enkele raakvlakken met een burgerschapsbeleving die (met blik op de Griekse filosoof Sokrates zoals gepresenteerd in Platos dialogen *Apologie* en *Critias* [Plato 1997]) 'Sokratisch burgerschap' (Socratic citizenship) wordt genoemd. Overeenkomsten liggen in kenmerken als (1.) een negatieve, gedesillusioneerde houding t.o.v. 'de' politiek, (2) de kritische houding ten opzichte van de 'teneur' van de samenleving waarin men leeft en (3) de focus op individuele, niet specifiek politieke deugden. Echter, in de literatuur wordt aan deze burgerschapsbeleving veelal een (weliswaar indirecte, maar duidelijk) positieve inbreng voor de politiek toegedicht (Mara 1997, Villa 2001, kritiek: Saccarelli 2007). Over een evt. intentie van een indirecte positieve politieke inbreng kunnen we uit de ruwe data niets uitmaken, en wij prefereren vandaar de noemer 'apolitiek burgerschap'.

volgende antwoord: ‘Ja de huidige regering heeft naar mijn mening de kloof tussen bevolkingsgroepen eerder vergroot dan verkleind. Als je als regering spreekt over eigen verantwoordelijkheid van de burger neem je je verantwoordelijkheid niet. Christen zijn is verantwoordelijkheid nemen en omzien naar elkaar’ (ISW 2008: BC71).²⁵

- Als de recente politieke programma’s ergens aansluiten bij de deugdentaal van de burger, dan is het wel met hun frequente gebruik van het begrip ‘respect’. Het begrip ‘respect’ wordt maar liefst 73 keer actief genoemd, en in de meeste gevallen in de zin van een deugd. Dit beeld wordt bevestigd door enkele metingen in het ISW-onderzoek: bij leerkrachten, die een oordeel moesten geven over hoe belangrijk zij een vijftiental deugden vinden,²⁶ heeft ‘respect’ (met een score > 4,5) de eerste plaats als meest belangrijke deugd (vgl. Oudenhoven 2008: 16).
- Actief zijn/meedoen: Terwijl ‘actief zijn/meedoen’ een centrale deugdcategorie in de recente (2006) politieke programma’s is, waarmee de burgers worden gewezen op het belang van actief burgerschap, lijkt deze deugdcategorie niet aan te sluiten bij de perceptie van de burgers zoals deze uit de open antwoorden van leerkrachten en geestelijk leiders naar voren komt. ‘Meedoen’ wordt helemaal niet actief door de geënquêteerden gebruikt, en ‘actief zijn’ komt maar één keer als een deugd voor (ISW 2008: AC77): ‘we [de school] doen veel aan actief burgerschap’ (bedoeld lijkt te zijn: een aanzetten van leerlingen tot actief burgerschap).
- Vrijheid/autonomie: wordt vooral gebruikt ter beschrijving van rechten die men in Nederland heeft (vrijheid van meningsuiting, van godsdienst), soms als kritiek op een te lakse seksuele moraal, maar niet als burgerlijk deugdbegrip. Autonomie wordt helemaal niet gebruikt.
- Behulpzaamheid/zorgzaamheid: Een centrale deugd in politieke programma’s, vooral vanwege de vaak voorkomende roep om solidariteit. De populariteit van het cluster ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’ in partijprogramma’s vindt niet zonder meer een equivalent bij de geënquêteerde leraren en geestelijk leiders. Als we naar het actieve taalgebruik van de geënquêteerde geestelijke leiders en leerkrachten kijken, valt op dat van de begrippen die we in het cluster ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’ hebben onderzocht (naast ‘behulpzaamheid’ en ‘zorgzaamheid’ ook ‘medeleven’, ‘onzelfzuchtigheid’, ‘anderen bijstaan’, ‘solidariteit’, ‘gastvrijheid’ en ‘steun’) alleen zorgzaamheid één keer actief wordt gebruikt op een manier die op een burgerlijke deugd wijst (ISW 2008: AC15). Het begrip ‘solidariteit’, dat in het politieke programmajargon vaak wordt gebruikt, sluit niet aan bij het actieve taalgebruik van de geënquêteerden. Echter, ook al sluit het deugdencluster niet goed aan bij het actieve taalgebruik van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders, uit het ISW-onderzoek blijkt dat ‘zorgzaamheid’ een deugd is waarvan burgers

²⁵ Een andere respondent vindt dat vrijheid van meningsuiting gepaard moet gaan met verantwoordelijkheid (ISW 2008: BG73)

²⁶ Op een schaal van 1 (minst belangrijk) tot 5 (meest belangrijk). De vijftien deugden corresponderen met de eerste vijftien deugdenclusters die in onderhavig onderzoek zijn onderzocht (vgl. Inleiding en Bijlage 1).

het belang kunnen (leren) inzien.²⁷ Leerkrachten, die een lijst van vijftien deugdentermen op mate van belangrijkheid moeten evalueren, zien in ‘zorgzaamheid’, als deze als deugdencategorie wordt ‘aangeboden’, een relatief belangrijke deugd (score > 3). Hetzelfde patroon zien we b.v. bij de deugden ‘rechtvaardigheid’, ‘hoop’ en ‘moed’. Hoewel deze deugden in eerste instantie nauwelijks actief worden genoemd, geven de leerkrachten, als zij deze deugden krijgen ‘aangeboden’, gezien het initieel schaarse noemen van deze deugden, verrassend hoge waarderingen (resp. >4; 2,5; >2).

- Participatie/betrokkenheid: Betrokkenheid wordt vooral gebruikt ter beschrijving van een feitelijk betrokken zijn. Achter één noemen van ‘betrokkenheid’ zien we een deugd schuilen maar dan één die zich vooral in de persoonlijke sfeer lijkt te uiten: ‘betrokkenheid bij mensen vooral bij die ik goed ken’ (ISW 2008: AA 109). ‘Participatie’ komt niet voor; het is wellicht een te abstract begrip om in open antwoorden te verwachten.
- Duurzaam leven/milieubewustzijn: In de open antwoorden van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders is dit vrijwel een non-issue. ‘Duurzaamheid’ wordt als begrip niet actief gebruikt. In drie antwoorden (2008: BE 64, BD 102, Y10) wordt zorg om het milieu en onze verantwoordelijkheid voor het milieu uitgedrukt, maar dit lijkt mijlenver af te staan van het besef dat goed omgaan met het milieu een centrale deugdencategorie is die duidelijke inspanningen of offers van de burgers vraagt.

²⁷ De initieel relatief hoge score van ‘zorgzaamheid’ (Oudenhoven 2008: 17, figuur 2) is debet aan het feit dat ook het noemen van negatieve tegenhangers van de deugden is meegeteld. De geënquêteerden keren zich duidelijk tegen bepaalde vormen van wangedrag.

H4. Conclusies en aanbevelingen

In dit onderzoek hebben we programma's van Nederlandse partijen onderzocht op het voorkomen van een twintigtal deugden(clusters). De programma's blijken over het algemeen vrij weinig gebruik te maken van een deugdenterminologie. Alleen een zevental clusters van deugdbegrippen wordt in vier of meer programma's (van de 31 onderzochte programma's) ter typering van een individuele, burgerlijke deugd gebruikt en wordt in ons onderzoek als 'deugden met relatief hoge scores' ingeschaald.

Echter, we moeten erop wijzen hoe beperkt zelfs het gebruik van deugdentermen met relatief hoge scores is. Het cluster 'verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen' komt in 9 programma's als burgerlijke deugd voor, 'respect' in 8 programma's, 'actief zijn/meedoen' en 'vrijheid/autonomie' komen elk in 7 programma's voor, 'behulpzaamheid/zorgzaamheid' en 'participatie/betrokkenheid' elk en tenslotte 'duurzaam leven/milieubewustzijn' in 5 programma's.

Zelfs in programma's waar onderzochte deugdbegrippen ter benaming van een burgerlijke deugd worden gebruikt, zijn de scores meestal laag, en de close reading wijst uit dat we geenszins te maken hebben met uitgebreide, samenhangende reflecties op deugdbegrippen en een poging om deze begrippen een concrete inhoud te geven.

Verder valt op dat de weinige keren dat één van de deugdbegrippen met een relatief lage score in recente programma's wordt gebruikt, het veelal niet gaat over een normatief burgerschapsideaal, maar vooral over het veronderstelde disfunctioneren van 'de' overheid en 'de' politiek. Met name bij de deugden 'openheid' en 'betrouwbaarheid' valt op dat zij vrijwel uitsluitend gericht zijn op het functioneren van overheid en politiek. De programma's geven blijk van 'navelstaren' in plaats van de burger te prikkelen met een coherent en constructief beeld van goed burgerschap.

Verder valt op dat een aantal deugden waarvan het maatschappelijke belang evident is in de programma's (vrijwel) niet scoren. Dit zijn in eerste instantie deugden als 'rechtvaardigheid', 'hoop', 'moed', 'betrouwbaarheid' en 'openheid'. Verder valt te denken aan deugden als 'vergeving', en 'liefde' (mits deze deugden van een interpretatie worden voorzien die hun politieke strekking inzichtelijk maakt).

Samenvattend valt op dat de onderzochte programma's de uitdaging laten liggen om door middel van een deugdendiscours een samenhangende visie op goed burgerschap te geven. Van een zevental deugdenclusters wordt in de programma's wel relatief veel gebruik gemaakt, maar dit biedt weinig soelaas: Ten eerste sluiten deze deugden – behalve de deugd 'respect' – nauwelijks aan bij het taalgebruik van de in het empirische ISW-onderzoek geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders. Ten tweede laten de programma's met de deugden waarop in de programma's nadruk wordt gelegd, maatschappelijk uitermate belangrijke burgerlijke deugden liggen. Wij hebben als voorbeelden de deugdenclusters 'rechtvaardigheid', 'hoop', 'moed', 'betrouwbaarheid' en 'openheid' genoemd.

Wij ronden af met de volgende aanbevelingen:

- Het empirische ISW-deugdenonderzoek bevestigt dat burgers waarde hechten aan deugden. De ruwe data uit het empirische onderzoek tonen echter ook dat de deugden vooral in een sociale, maar niet politieke zin worden begrepen. De open antwoorden van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders wijzen zonder meer op een apolitieke deugden- en burgerschapsbeleving. Het

is noodzakelijk om allereerst, uitgaande van de deugden die onder de bevolking kennelijk leven, duidelijk te maken dat de deugden ook een belangrijke *politieke strekking* hebben en dat dit politieke aspect een belangrijk element is van goed burgerschap.

- Om het concept van goed burgerschap in te vullen is het raadzaam gebruik te maken van een breder gamma aan deugden dan nu gebruikelijk is in de politieke programma's. De nu in de partijprogramma's gebruikte zeven deugdenclusters zijn te beperkt en sluiten – behalve de deugd 'respect' – onvoldoende aan bij het taalgebruik van burgers.
- Het ligt voor de hand, issues die in niet aansluiten bij de deugdenbeleving van de burgers in een formulering aan te bieden die dichter staat bij het taalgebruik van burgers. Bijv. zou het niet bij het taalgebruik van de burgers aansluitende deugdencluster 'duurzaam leven/milieubewustzijn' kunnen worden 'aangeboden' in termen van 'respect' (voor leefomgeving) of 'rechtvaardigheid' (m.b.t. de levenskansen voor komende generaties).
- Een invulling van het concept van goed burgerschap hoeft zich niet te beperken tot een deugd als 'respect', die zonder meer aansluit bij het taalgebruik van burgers. Het empirische ISW-deugdenonderzoek laat zien dat ook daar waar bepaalde deugden door de geënquêteerden niet actief worden genoemd, deze, als ze ter evaluatie worden 'aangeboden', wél op een verrassend hoge waardering kunnen rekenen. Een breder deugdendiscours, waarin naast respect ook deugden 'rechtvaardigheid', 'hoop', 'moed', 'betrouwbaarheid' en 'openheid' aan bod komen, lijkt derhalve kansrijk.

H5.Literatuur

5.1. Verkiezing- en beginselprogramma's

- CDA (1977), *Niet bij brood alleen*, Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen
- CDA (1980), *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*,
- CDA (1994), *Wat echt telt, werk * veiligheid * milieu*. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998
- CDA (2006), *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in Elkaar*. Verkiezingsprogramma 2006-2011
- ChristenUnie (2000), *Kernprogramma*.
- ChristenUnie (2006), *Duurzaam voor elkaar*, Verkiezingsprogramma ChristenUnie
- D66 (1977), *Het redelijke alternatief*, Programma D'66 Tweede-Kamerverkiezingen
- D66 (1994), *Ruimte voor de Toekomst*, verkiezingsprogramma 1994-1998
- Democraten 66
- D66 (2000), *De uitgangspunten van democraten 66*, definitieve tekst na congres 70 (25 maart 2000)
- D66 (2006), *Het gaat om mensen*, Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010
- GroenLinks (1991), *Uitgangspunten van GroenLinkse Politiek*, 1991
- GroenLinks (1994), GroenLinks verkiezingsprogramma 1994-1998 voor de Tweede Kamer en Europees Parlement
- GroenLinks (2006), *Groei Mee*, Programma van GroenLinks, Tweede-Kamerverkiezingen 22 november 2006
- PvdA (1947), *Beginselprogramma 1947, Partij van de Arbeid*
- PvdA (1977), Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1977
- PvdA (1994), *Wat mensen bindt*, Partij van de Arbeid verkiezingsprogramma 1994-1998
- PvdA (2006), *Verkiezingsprogramma 2006*
- Partij voor de Dieren (2006), *220x liever, voor mens, dier, natuur en milieu*, Concept-verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren, Tweede Kamerverkiezingen
- Geert Wilders/ Partij voor de Vrijheid (2006), *Verkiezingspamflet*, 25 augustus 2006
- SGP (1965), *Program van beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij*
- SGP (1977), *“Signalen voor Goede Politiek”*, verkiezingsprogramma SGP 1977
- SGP (1994), *Vast en zeker*, Verkiezingsprogramma SGP 1994-1998
- SGP (2006), *‘Naar eer en geweten’*, verkiezingsprogramma SGP 2006-2011
- SP (1977), *Dit jaar voor het eerst!*
- SP (1987), *Beginselen van de Socialistische Partij*
- SP (1994), *Stem tegen, Stem SP*, Verkiezingsprogramma socialistische partij (1994-1998)
- SP (2006), *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010
- VVD (1948), *Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*
- VVD (1977), *Programma VVD Tweede-Kamerverkiezingen 1977*
- VVD (1994), *Nederland moet weer aan de slag*, Kernprogramma 1994-1998
- VVD (2006), *Voor een samenleving met ambitie*, Verkiezingsprogramma VVD 2006

5.2. Overige literatuur

- Becker, M. et al. (2007), *Lexicon van de ethiek*, Van Gorcum: Assen
- Cicero (1991), *On Duties*. Edited by M. T. Griffin and E. M. Atkins. Cambridge University Press: Cambridge
- Dagger, R. (1997), *Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism*, Oxford University Press: Oxford
- Dekker, P. (2005), 'Goed burgerschap in enquêtes' in: Dekker, P. & Hart, J. de (red.), *De goede burger, Tien beschouwingen over een morele categorie*, Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag 2005
- Heater, D. (2004), *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. Third edition. Manchester University Press: Manchester
- Heywood, A. (2002), *Politics*. Second edition. Palgrave Macmillan: Basingstoke
- ISW (2008), *Overzicht leerkrachten en geestelijk leiders augustusi 2007.xls*, Excelbestand ISW, toegang 6 mei 2008
- Jedan, C. (2005), *Stoic Virtues*. Habilitationsschrift Humboldt Universität zu Berlin
- Macedo, S. (1990), *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue, and Community in Liberal Constitutionalism*, Oxford University Press: Oxford
- Mann, W.E. (1998), 'Theological Virtues' in: E. Craig (ed.), *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge: Abingdon 1998, 326-331
London/New York
- Mara, G. (1997), *Socrates' Discursive Democracy*. State University of New York Press: Albany
- Oudenhoven e.a., Prof.dr. J.P.L.M. van (2008), *Nederland Deugt*, Van Gorcum, Assen
- Plato (1997): *Complete Works*. Edited by John M. Cooper. Hackett: Indianapolis/Cambridge
- Raz, J. (1986), *The Morality of Freedom*, Oxford University Press: Oxford
- Saccarelli, E. (2007), 'The existential Socrates' in *Political Studies* 55, 522-45
- Schuyt, Kees (2006), *Democratische deugden: groepstegenstellingen en sociale integratie*, Leiden University Press, Amsterdam
- Tongeren, P. Van (2003), *Deugdelijk leven, Een inleiding in de deugdenethiek*, SUN, Amsterdam
- Villa, D. (2001), *Socratic Citizenship*, Princeton University Press: Princeton
- Wall, S. & Klosko, G. (eds.) (2003) *Perfectionism and Neutrality: Essays in Liberal Theory*, Rowman & Littlefield: Oxford
- Walzer, M. (1997), *On Toleration*, Yale University Press, New Haven/New York

H6. Bijlage 1

Deugdclusters

Behulpzaamheid/zorgzaamheid

Vreugde

Respect

Bescheidenheid

Vergeving/genade

Wijsheid

Geloof

Betrouwbaarheid

Doelgerichtheid

Onderzochte deugdtermen

Behulpzaamheid

Zorgzaamheid

Medeleven

Onzelfzuchtigheid

Anderen bijstaan

Solidariteit

Gastvrijheid

Steun

Vreugde

Blijdschap

Genieten van het leven

Goedgehumeurdheid

Levenslust

Spontaniteit

Respect

Eerbied hebben/tonen

Beschaafdheid

Fatsoen

Begrip

Bescheidenheid

Nederigheid

Vergeving

Genade

Ruimhartigheid

Goedhartigheid

Wijsheid

Deskundigheid

Inzicht

Bekwaam zijn

Zelfontplooiing

Geloof

Spiritualiteit

Ethisch zijn

Inspirerend zijn

Betrouwbaarheid

Eerlijkheid

Oprechtheid

Menen wat je zegt

Beloftes nakomen

Doelgerichtheid

Doorzettingsvermogen

Gedrevenheid

Doelbewustheid

Daadkracht

Liefde	Liefde
	Gevoeligheid
	Warmte
	Tederheid
	Liefhebbend zijn
Moed	Moed
	Heldhaftigheid
	Flinkheid
	Krachtig zijn
	Durf
Rechtvaardigheid	Rechtvaardigheid
	Gevoel voor recht en onrecht
	Redelijkheid
Openheid	Openheid
	Belangstelling
	Openhartigheid
	Tolerantie
	Verdraagzaamheid
Hoop	Hoop
	Optimisme
Matigheid	Matigheid
	Beheerstheid
	Oppassendheid
	Tactvol zijn
	Plichtsgetrouwheid
Verantwoordelijk	Verantwoordelijk zijn
zijn/verantwoordelijkheid nemen	Verantwoordelijkheid nemen
Actief zijn/meedoen	Actief zijn
	Meedoen
Vrijheid/autonomie	Vrijheid
	Autonomie
Participatie/betrokkenheid	Participatie
	Betrokkenheid
Duurzaam leven/milieubewustzijn	Duurzaam leven
	Milieubewustzijn